

Evaluating The Mental Differences Between Men And Women In The Process Of Creating/Promoting Spiritual Feelings When Encountering Religious Places (Case Study: Mosques In Yasouj City)

Ali Sadeghi Habibabad¹

Assistant Professor, Architectural Engineering Department, Faculty of Technical and Engineering,
Yasouj University, Yasouj, Iran.

Alessandra De Cesaris

Associate Professor, Department of Planning, Design, and Architectural Technology,
Sapienza University of Rome, Rome, Italy.

Extended Abstract

Introduction

In the contemporary era, marked by significant transformations in lifestyle, cultural diversity, and the growing complexities of urban spaces, the nature of individuals' engagement and interaction with religious environments has undergone noticeable changes. This evolution is particularly crucial when considering the ways in which a sense of spirituality is cultivated or enhanced within religious spaces, specifically among women and men. Empirical findings alongside various research studies indicate that individuals' spiritual connection to mosques can be influenced by an array of factors. These factors encompass physical characteristics, such as the architectural design of the dome or mihrab, the strategic use of lighting, and sensory attributes, including scents, sounds, color schemes, and the materials used in the mosque's construction. Furthermore, socio-cultural dimensions play a significant role, involving community engagement, intergenerational connections, and the facilitation of human interactions within the mosque environment. While numerous studies have explored the role of mosques in fostering social and spiritual interactions, there remains a notable gap in comprehensive research addressing these three dimensions (physical, sensory, and cultural) through the lens of gender differences. This raises an essential question: Which architectural elements and features exert the most profound influence on individuals' spiritual experiences in mosques? Additionally, does the extent of this influence vary significantly between women and men, or are these impacts distributed equally across genders?

Theoretical framework

The differences in environmental perception between women and men are significant and encompass various dimensions influenced by factors such as socialization, cognitive processing, and ideological frameworks. Numerous studies have highlighted that women generally exhibit stronger attitudes and behaviors concerning environmental protection and awareness compared to men. Women tend to demonstrate a heightened sensitivity toward their surroundings, often focusing intensely on the finer details of their immediate environment. This inclination makes them more likely to carefully evaluate specific aspects of a space, whereas men are generally observed to approach spatial interpretation with a broader and more comprehensive perspective. These notable distinctions in how individuals perceive their environment underline the importance of incorporating such considerations into architectural design practices. By doing so, designers can effectively engage the senses and attention of all users. Furthermore, women and men hold varied perceptions of the quality of interior environments, which further emphasizes the necessity of adaptable and inclusive spatial designs tailored to meet diverse needs.

Methodology

The research methodology was conducted in two phases: an initial descriptive-analytical approach, followed by a survey-based method. A structured questionnaire was employed to gather data, comprising 31 indicators related

¹ Corresponding Author: alisadeghi@yu.ac.ir

to physical, sensory, and socio-cultural components in mosque architecture. Each indicator was assessed using a nine-point Likert scale ranging from "strongly disagree" to "strongly agree." The questionnaire's content validity was confirmed prior to implementation by five specialists in architecture with expertise in environmental psychology. Its reliability was also verified by calculating the Cronbach's alpha coefficient. The study population consisted of worshippers and individuals participating in cultural activities at mosques in Yasuj city. The final sample size included 282 respondents, evenly distributed between genders, with 141 men and 141 women. Participants' ages ranged from 21 to 71 years, with the highest frequency observed in the 43–59 age group. Sampling was carried out using a purposeful and convenience-based method to ensure representation across various gender and age demographics among mosque users. Data analysis was performed using SPSS software. The questionnaire's reliability was evaluated again using the Cronbach's alpha coefficient, while its validity was established through content review by experts. To identify the factor structure of the questionnaire, exploratory factor analysis with the Varimax rotation method was applied. Additionally, an independent t-test was conducted to examine significant differences between gender groups regarding the influence levels of the indicators. Furthermore, a one-sample t-test was utilized to assess the significance of indicator means against hypothetical values. Statistical descriptions including mean values, standard deviation, and frequency percentages were presented during the analysis process.

Result and discussion

The present study aimed to explore mental and psychological differences between women and men in the process of fostering and enhancing spiritual feelings within mosque architecture, yielding noteworthy findings. The results indicate that sensory components have the most significant impact on individuals' spiritual experiences. This influence is particularly pronounced among women, who exhibit greater sensitivity to these factors. Elements such as natural light, appealing acoustics, pleasant fragrances, and soothing colors play a crucial role in creating a spiritually uplifting environment for women. These characteristics align with women's heightened sensitivity to environmental details and sensory stimuli, ultimately fostering a sense of belonging, psychological tranquility, and spiritual upliftment. Conversely, men tend to be more influenced by structural and architectural elements. Features such as grand domes, tall minarets, intricately designed mihrabs, and the effective utilization of human-scale proportions in spatial design are among the aspects that capture men's attention. These architectural elements, emphasizing divine order and unity, effectively contribute to enhancing men's focus and spiritual experience.

Conclusion

The thoughtful design of mosques can deeply enrich the spiritual experience of worshippers, especially when practical recommendations are applied. Sensory elements play a crucial role, with features like natural lighting, calming acoustics, harmonious color schemes, and soothing fragrances such as incense and rosewater enhancing the atmosphere. Attention to traditional architectural details, like domes, mihrabs, and human-scaled minarets, combined with designs that promote unity and focus, further elevates the space. Equally important are cultural and social considerations. Spaces dedicated to dialogue, religious education, and community activities foster a sense of belonging and collective spirituality. For women, creating private and serene areas ensures a more focused and tranquil worship experience. Balancing sensory, architectural, and social dimensions in mosque design creates an environment that meets the diverse needs of all attendees. Such holistic approaches provide a deeply immersive and sustainable spiritual experience for everyone.

Keywords: Men and Women; Spiritual Sensations; Religious Spaces and Places; Psychology.

Citation:

Sadeghi Habibabad , A & De Cesaris , A. (2026). Evaluating The Mental Differences Between Men And Women In The Process Of Creating/Promoting Spiritual Feelings When Encountering Religious Places (Case Study: Mosques In Yasouj City). *Journal of Urban Studies on Space and Place*, 10(38), 23-52. <https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2079748.1215>

DOI: <https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2074427.1189>

URL: https://jspr.jdisf.ac.ir/article_735153.html?lang=en

Copyrights:

©2023 by the authors. Published by Journal of Urban Studies on Space and Place.
This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International
(CC BY 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)).

ارزیابی تفاوت‌های ذهنی مردان و زنان در روند ایجاد/ارتقای احساسات معنوی در مواجهه با مکان‌های مذهبی (مورد مطالعه: مساجد شهر یاسوج)

علی صادقی حبیب‌آباد^۱

استادیار گروه مهندسی معماری، عضو هیئت علمی دانشکده فنی و مهندسی دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

الساندرا دی چزاریس

دانشیار مهندسی معماری، دانشکده برنامه‌ریزی، طراحی و فناوری معماری، دانشگاه ساینز ریم، رم، ایتالیا.

چکیده

این پژوهش به بررسی شاخصه‌های معماری مؤثر بر تقویت حس معنوی در مساجد می‌پردازد و تلاش دارد تا تأثیر ویژگی‌های کالبدی، حسی و اجتماعی-فرهنگی فضاهای مذهبی بر تجربه معنوی افراد را ارزیابی کند. همچنین تحلیل تفاوت‌های جنسیتی در ادراک این شاخصه‌ها مورد توجه قرار گرفته است. روش پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی و پیمایشی صورت گرفت. جامعه آماری شامل ۲۸۲ نفر از نمازگزاران زن و مرد بین ۲۱ تا ۷۱ سال بود که به صورت هدفمند و در دسترس انتخاب شده است. داده‌ها از طریق پرسشنامه‌ای شامل ۳۱ شاخصه در سه بعد کالبدی، حسی و اجتماعی-فرهنگی جمع‌آوری شد. ابزار پژوهش با اعتبارسنجی از سوی خبرگان و ارزیابی پایایی با استفاده از آلفای کرونباخ مورد تأیید قرار گرفت. تحلیل داده‌ها نیز از طریق نرم‌افزار SPSS و آزمون‌هایی مانند تحلیل عاملی اکتشافی، آزمون t تک‌نمونه‌ای و آزمون t مستقل انجام شد. پژوهش نشان داد عوامل حسی مانند نور طبیعی، کیفیت صوت و رنگ‌های آرام بیشترین تأثیر را در حس معنوی دارند، در حالی که عوامل کالبدی و اجتماعی-فرهنگی در رتبه‌های بعدی قرار گرفتند. زنان بیشتر تحت تأثیر عوامل حسی و مردان تحت تأثیر ویژگی‌های کالبدی هستند. این نتایج می‌توانند پایه‌ای برای طراحی بهتر فضاهای مذهبی باشند.

واژگان کلیدی: مردان و زنان، احساسات معنوی، فضا و مکان‌های مذهبی، ذهن.

^۱ ایمیل نویسنده مسئول: AliSadeghi@yu.ac.ir

مقدمه و بیان مسئله

مساجد، به عنوان مهم‌ترین مراکز تجلی دین‌داری جمعی میان مسلمانان، همواره نقشی فراتر از یک فضای صرفاً عبادی داشته‌اند و در طول تاریخ به عنوان فضایی برای پرورش حس تعلق، آرامش روانی، تمرکز ذهنی و دستیابی به تجربه‌ای ملموس از معنویت شناخته شده‌اند. این اماکن، از دیرباز تاکنون، همواره توانسته‌اند بخشی از نیازهای روحی و اجتماعی افراد را پاسخ دهند و به همین دلیل جایگاهی بسیار مهم در جوامع اسلامی داشته‌اند. با این حال، نحوه احساس و ادراک معنوی در داخل مسجد به طور گسترده وابسته به شرایط ذهنی، اجتماعی و محیطی است که خود تحت تأثیر عوامل متعددی قرار می‌گیرد. این عوامل شامل طراحی معماری داخلی و بیرونی، شرایط زیست‌محیطی، پیشینه‌های فرهنگی و حتی خصوصیات فردی مانند تفاوت‌های جنسیتی می‌شود.

در دوران معاصر، با تحولاتی که در سبک زندگی و تنوع فرهنگی ایجاد شده و همچنین پیچیدگی‌های روزافزون فضاهای شهری، نوع ارتباط و تعامل افراد با محیط‌های مذهبی نیز تغییر یافته است. این مسئله به ویژه در رابطه با نحوه شکل‌گیری یا تقویت حس معنویت در فضاهای مذهبی میان زنان و مردان از اهمیت زیادی برخوردار شده است. یافته‌های تجربی و پژوهش‌های مختلف نشان می‌دهند که حس معنوی افراد نسبت به مساجد می‌تواند تحت تأثیر مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها قرار گیرد. این مؤلفه‌ها شامل ویژگی‌های کالبدی نظیر طراحی گنبد، محراب یا چگونگی استفاده از نورپردازی، ویژگی‌های حسی همچون بو، صدا، رنگ‌بندی و جنس مواد به کاررفته در ساختمان و همچنین جنبه‌های اجتماعی-فرهنگی مانند مشارکت همگانی، ارتباط بین نسل‌ها و تقویت تعاملات انسانی در محیط مسجد می‌شود. با وجود اینکه پژوهش‌های گوناگونی درباره مساجد و تأثیر آن‌ها بر تعاملات اجتماعی و معنوی انجام شده است، یک شکاف محسوس در مطالعات جامع که بتواند هم‌زمان سه بعد کالبدی، حسی و فرهنگی را با تمرکز بر تفاوت‌های جنسیتی بررسی کند، مشاهده می‌شود.

این پژوهش، با بهره‌گیری از روش‌های آماری پیشرفته مانند تحلیل عاملی و انجام آزمون‌های مقایسه‌ای بین دو گروه زنان و مردان، تلاش دارد تا مجموعه‌ای از شاخصه‌های معماری را شناسایی کند که بیشترین نقش را در شکل‌گیری حس معنوی کاربران مسجد ایفا می‌کنند. سپس این شاخصه‌ها رتبه‌بندی می‌شود و تفاوت‌های موجود در تأثیرگذاری‌شان میان گروه‌های جنسیتی تحلیل خواهد شد. نتایج حاصل از چنین پژوهشی می‌تواند پایه‌گذار رویکردهای علمی نوین برای طراحی فضاهایی باشد که نه تنها معنویت بیشتری را القا می‌کنند، بلکه به نیازها و انتظارات متفاوت کاربران نیز پاسخی مناسب می‌دهند؛ گامی ضروری برای توسعه معماری معنادارتر در مساجد آینده.

شایان ذکر است دلیل انتخاب شهر یاسوج و مساجد آن دسترسی آسان پژوهشگران به این شهر و مساجد آن بوده است که امکان حضور و مطالعه را برای آنان فراهم می‌کرد. دلیل دوم، به میزان بالای حضور افراد در این مساجد برمی‌گردد؛ چراکه این اماکن معمولاً پذیرای تعداد بیشتری از مراجعه‌کنندگان هستند و این امر فرصتی مناسب را برای تحلیل رفتارها، نیازها و نظرات قشرهای مختلف جامعه فراهم می‌آورد. سومین عامل نیز ویژگی‌های معماری این مساجد است. هر سه مسجد انتخاب شده، شامل مسجد صاحب‌الزمان (عج)، مسجد فاطمه‌الزهررا (س) و مسجد دانشگاه یاسوج، با توجه به شاخص‌های موردنظر پژوهش، در مقایسه با سایر مساجد شهر از معماری نسبتاً مناسبی برخوردار بودند (دارای گنبد و مناره) و معیارهای لازم برای بررسی موضوع پژوهش را فراهم می‌کردند.

در کنار تغییرات کالبدی و اجتماعی مرتبط با فضاهاى مذهبی، یکی از برجسته‌ترین تحولات تأثیرگذار بر تجربه و ادراک معنویت در مساجد، دگرگونی کارکردی این فضاها تحت تأثیر تحولات تاریخی، به‌ویژه در دوران معاصر است. مسجد که در سنت اسلامی به‌طور هم‌زمان دارای کارکردهایی عبادی، اجتماعی، آموزشی و فرهنگی بوده، در دوره‌های اخیر (به‌خصوص در بافت‌های شهری) به‌تدریج و بر اثر شرایط سیاسی، ایدئولوژیک و گفتمانی غالب، بیشتر به فضایی با کارکردهای سیاسی و رسمی تبدیل شده است. چنین تغییری نه‌تنها نحوه بهره‌برداری از مسجد، بلکه تعریف معنویت و چگونگی تجربه و درک آن توسط کاربران را نیز به‌طور قابل‌توجهی دگرگون کرده است. در این شرایط، معنویت دیگر صرفاً به تجربه درونی، آرامش روانی و ارتباط فرد با امر قدسی محدود نمی‌شود، بلکه اغلب با مقولاتی نظیر قدرت، گفتمان رسمی، کنش‌های جمعی سیاسی و هویت‌های ایدئولوژیک ترکیب می‌شود. این موقعیت می‌تواند کیفیت تجربه معنوی فردی را کاهش دهد یا تغییر دهد، به‌ویژه برای گروه‌هایی که نسبت به فضای عاطفی آرامش‌بخش و غیرتنش‌زا حساسیت بیشتری دارند. از این دیدگاه، بررسی ادراک معنویت در مساجد معاصر بدون لحاظ زمینه‌های اجتماعی و سیاسی حاکم بر آنها تحلیلی ناقص خواهد بود. با توجه به این موارد، پژوهش حاضر تلاش دارد تا ضمن تمرکز بر شاخص‌های کالبدی، حسی و اجتماعی-فرهنگی معماری مسجد، تجربه معنوی کاربران را در بستر واقعی و معاصر مساجد شهری بررسی کند. بستری که تحت تأثیر هم‌زمان سنت‌های معماری-معنوی و تغییرات کارکردی مدرن قرار دارد و بر ادراک ذهنی زنان و مردان تأثیرگذار است.

اهداف پژوهش

اهداف اصلی این پژوهش تحلیل تفاوت‌های ذهنی و روانی میان مردان و زنان در فرآیند ایجاد و ارتقای احساسات معنوی در فضای معماری مساجد است. این مطالعه به‌طور ویژه بر بررسی تأثیر مؤلفه‌های کالبدی، حسی و اجتماعی-فرهنگی معماری مسجد بر تجربه معنوی نمازگزاران تمرکز دارد و به چگونگی تفاوت این تأثیرات میان دو گروه جنسیتی توجه می‌کند. شناسایی این تفاوت‌ها می‌تواند به طراحی مساجدی کمک کند که پاسخگو و متناسب با نیازهای روانی و اجتماعی زنان و مردان باشند. ضرورت انجام این پژوهش نیز از اهمیت مسجد به‌عنوان مرکزی برای عبادت و تعاملات اجتماعی ناشی می‌شود. شناخت عوامل مؤثر بر افزایش حس معنویت در فضای مسجد بسیار ضروری است؛ زیرا مطالعات پیشین بیشتر به جنبه‌های معماری یا روان‌شناسی به‌صورت جداگانه پرداخته‌اند و کمتر به موضوع تفاوت‌های جنسیتی در تجربه معنوی این فضا توجه شده است. در این پژوهش، ترکیب رویکردهای کالبدی، حسی و اجتماعی-فرهنگی امکان ارائه اطلاعات مفیدتری را فراهم می‌کند که می‌تواند راهگشای طراحی فضاهایی مناسب‌تر برای ارتقا معنویت باشد. همچنین خروجی این پژوهش می‌تواند نیازهای روانی و فرهنگی هر دو گروه را به شکلی مؤثرتر در نظر بگیرد.

فرضیه‌های پژوهش

به نظر می‌رسد مؤلفه‌های حسی، کالبدی و اجتماعی-فرهنگی به‌صورت معناداری در ایجاد و ارتقای حس معنوی در فضاهای مذهبی تأثیرگذار هستند. همچنین میان شاخصه‌های مؤثر بر حس معنویت در معماری اماکن مذهبی تفاوت معناداری از نظر میزان تأثیر وجود دارد؛ به‌طوری‌که به نظر می‌رسد شاخصه‌های حسی بیشترین تأثیر را دارند و درنهایت به نظر می‌رسد بین مردان و زنان در میزان تأثیرگذاری مؤلفه‌های معماری بر ایجاد و ارتقای حس معنوی تفاوت معناداری وجود دارد.

سوالات پژوهش

۱. کدام مؤلفه‌های کالبدی، حسی و اجتماعی-فرهنگی در مساجد شهر یاسوج بیشترین تأثیر را بر ایجاد و ارتقای حس معنوی در کاربران دارند؟
۲. ترتیب و رتبه‌بندی شاخصه‌های مؤثر در ایجاد و ارتقای حس معنوی در معماری مساجد شهر یاسوج چگونه است؟
۳. آیا بین مردان و زنان از نظر میزان تأثیرگذاری مؤلفه‌های معماری (کالبدی، حسی و اجتماعی-فرهنگی) بر ایجاد و تقویت احساسات معنوی تفاوت معناداری وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

بررسی تفاوت‌های ذهنی و روان‌شناختی میان زنان و مردان در ایجاد و تقویت احساسات معنوی در محیط ساختمان‌های مذهبی، الگوهای متفاوتی را که تحت تأثیر جنسیت شکل می‌گیرند، نشان می‌دهد. پژوهش‌ها حاکی از آن‌اند که زنان معمولاً سطوح بیشتری از معنویت و واکنش‌های عاطفی نسبت به مردان در مواجهه با فضاهای مذهبی تجربه می‌کنند. این تفاوت‌ها را می‌توان به عوامل مختلف روان‌شناختی و اجتماعی-فرهنگی مرتبط دانست. در جدول شماره ۱ مهم‌ترین پژوهش‌ها در خصوص تعامل میان دین/معنویت و فرهنگ و جنسیت ارائه شده است:

جدول شماره (۱): خلاصه‌ای از پیشینه پژوهش

حوزه دین و فرهنگ			
پژوهشگران	کلیاتی از موضوع	تفسیر موضوع	موضوع پژوهش
Bridges & Spilka, 1992	ساختارهای مذهبی و نقش‌های جنسیتی	تحلیل انتقادی ساختار دین بر نقش‌های اجتماعی	این مقاله به بررسی تأثیرات گسترده ساختارهای مذهبی بر نقش‌های جنسیتی و نظام‌های طبقاتی اجتماعی می‌پردازد.
Reich, 1996	نقش زنان در تقویت رابطه باخدا، توانایی مشابه مردان	تفاوت در سبک‌های ارتباط باخدا بر اساس جنسیت	این مقاله بیان می‌کند که زنان ممکن است در فرآیند شناخت رابطه‌ای و ایجاد ارتباطات مؤثر نقش داشته باشند.
Haque, 2001	عدم توجه به تفاوت‌های جنسیتی در معنویت	نقد بر فقدان دیدگاه جنسیتی در معنویت غیرسازمان‌یافته	نویسنده به نگرانی‌هایی اشاره می‌کند که حول محور عدم توجه به تفاوت‌های ممکن در تجربیات و رفتارهای مذهبی میان مردان و زنان شکل گرفته است.
Flere, 2007	بررسی روان‌شناختی بیرونی	توجه به نقش فشار اجتماعی در دین‌داری نمایشی و ظاهری	این مقاله به بررسی تفاوت‌های جنسیتی در دین‌داری می‌پردازد و به‌ویژه به دین‌داری روان‌شناختی بیرونی در میان گروه‌های مختلف مذهبی توجه کرده است.
Greenfield et al, 2009	دین‌داری و معنویت بیشتر در زنان؛ بهره‌مندی از ارتباطات مذهبی	تأکید بر نقش جنسیت در تجربه معنویت و رابطه آن با بهزیستی	این پژوهش نشان می‌دهد که زنان معمولاً سطح بالاتری از دین‌داری و معنویت را نسبت به مردان گزارش می‌کنند. همچنین مشخص شده است که آن‌ها احتمالاً از جنبه‌های اجتماعی ارتباطات مذهبی بهره بیشتری می‌برند.

این مقاله بیان می‌کند که جنسیت می‌تواند نقش تعدیل‌کننده‌ای در رابطه میان معنویت و بهزیستی روان‌شناختی ایفا کند.	تأثیر جنسیت در تجربه بهزیستی معنوی	نقش جنسیت در تعدیل رابطه معنویت و بهزیستی	Vosloo et al, 2009
این مقاله به بررسی تفاوت‌های جنسیتی در معنویت پرداخته و مطرح می‌کند که زنان بیشتر بر جنبه‌های عاطفی و روابط متمرکز هستند.	تفاوت روان‌شناختی در نگرش معنوی بین جنسیت‌ها	تأکید زنان بر جنبه‌های عاطفی و مردان بر دانش در معنویت	Rich, 2012
این مقاله بیان می‌کند که زنان در کلیسا تمایل بیشتری به احساسات در مقایسه با تفکر منطقی نشان می‌دهند.	تحلیل روان‌شناسی گرایش‌های عاطفی-شناختی در معنویت	زنان بیشتر به احساسات، مردان به منطق در کلیسا توجه دارند	Village et al, 2012
این پژوهش به بررسی تفاوت‌های جنسیتی در دین‌داری می‌پردازد و عواملی همچون فرآیند اجتماعی شدن و میزان ریسک‌پذیری را که بر این تفاوت‌ها تأثیرگذار هستند، مورد مطالعه قرار می‌دهد.	رویکرد روان‌شناسی اجتماعی در تبیین تفاوت‌های دین‌داری	تأثیر اجتماعی شدن و ریسک‌پذیری بر دین‌داری جنسیتی	DeBono & Kuschpel, 2014
این مقاله بیان می‌کند که زنان به ارزش‌های جامعه و حمایت در ایمان توجه ویژه‌ای دارند، درحالی‌که مردان ممکن است به راهکارهای مقابله‌ای متنوعی روی آورند.	تفاوت راهبردهای روانی و اجتماعی در تجربه معنویت	گرایش زنان به حمایت اجتماعی در ایمان و مردان به راهبردهای مقابله‌ای	Kaufman, 2014
این مقاله به بررسی ویژگی‌های محیط‌های معنوی و مکان‌هایی که برای ارتباط با خدا در نظر گرفته می‌شوند، می‌پردازد.	بررسی ویژگی‌های عمومی فضاها معنوی برای ارتباط با خدا	بررسی مکان‌های معنوی بدون تمرکز جنسیتی	Hernández -Barrera et al, 2015
این مقاله به مطالعه ویژگی‌های محیط‌های معنوی و مکان‌هایی که برای ارتباط با خداوند طراحی شده‌اند، می‌پردازد.	تفاوت جنسیتی در معنویت مرتبط با فضاها مذهبی	تفاوت‌های جنسیتی در ابراز معنویت و تأثیر اجتماعی شدن	Luqman et al, 2015
این پژوهش نشان داد که درصد بالاتری از تیپ‌های شخصیتی شهودی و متفکر در میان شرکت‌کنندگان کلیسا وجود دارد.	اشاره به تفاوت‌های روان‌شناختی در تعامل معنوی	تیپ‌های شخصیتی شهودی و متفکر در کلیسا	Lankshear & Francis, 2015
این مقاله به بررسی تفاوت‌های جنسیتی در دین‌داری می‌پردازد و به جای تحلیل روان‌شناختی در موارد خاص، بیشتر بر جنبه‌های رفتاری و اجتماعی تأکید دارد.	تحلیل دین‌داری از منظر اجتماعی نه صرفاً روان‌شناختی	بررسی دین‌داری جنسیتی با تأکید بر رفتارهای اجتماعی	Čarapina, 2015
این پژوهش به بررسی تفاوت‌های جنسیتی در زمینه معنویت میان دانشجویان دانشگاه می‌پردازد.	تبیین تجربی معنویت جنسیتی در نسل جوان	معنویت جنسیتی در دانشجویان	Agha et al, 2016
این کتاب به موضوع دین‌داری جنسیتی می‌پردازد و بررسی می‌کند که چگونه بیان	تحلیل جنسیت به‌عنوان متغیر	نقش بیان جنسیتی در تجربه دینی	Schnabel, 2017

جنسیتی بر تجربه متفاوت زنان و مردان از مذهب تأثیرگذار است.	تعیین کننده در تجربه معنوی		
این مقاله به بررسی تفاوت‌های کلی در دین‌داری، میزان مشارکت و نگرش‌های سیاسی میان جنسیت‌ها می‌پردازد.	رابطه بین جنسیت، دین‌داری و سیاست‌پذیری	مقایسه مشارکت و نگرش‌های دینی و سیاسی میان جنسیت‌ها	Holman & Podrazik, 2018
این مقاله بیان می‌کند که ادغام مذهبی تأثیر قابل توجهی بر پریشانی روانی زنان دارد، اما چنین ارتباطی در مورد مردان مشاهده نمی‌شود.	تفاوت اثرگذاری معنویت بر سلامت روان در جنسیت‌ها	تأثیر بیشتر ادغام مذهبی بر سلامت روان زنان	Lace et al, 2018
این مقاله بر بررسی دل‌بستگی‌های معنوی به مکان‌های خاص در میان گروه‌های مختلف تمرکز دارد.	تحلیل نقش مکان در معنویت بدون تمرکز جنسیتی	دل‌بستگی معنوی به مکان‌های خاص	Counted & Zock, 2019
این کتاب به بررسی شکاف جنسیتی در زمینه مسائل مذهبی می‌پردازد و بر تعهد بیشتر زنان نسبت به خدایان در مقایسه با مردان تأکید می‌کند.	وفاداری معنوی بیشتر زنان	تعهد بیشتر زنان به خدایان در مقایسه با مردان	Vardy et al, 2022
این مقاله بر تعامل میان معنویت و روان‌شناسی تمرکز دارد و اهمیت هم‌افزایی و همکاری بین این دو حوزه را برجسته می‌سازد.	برجسته‌سازی ارتباط متقابل روان و معنویت در مطالعات دینی	تمرکز بر تعامل میان معنویت و روان‌شناسی و اهمیت همکاری بین این دو حوزه	Karori, 2024
حوزه ادراکات و محیط‌های ساخته شده			
موضوع پژوهش	تفسیر موضوع	کلیاتی از موضوع	پژوهشگران
بررسی‌ها حاکی از آن است که مردان و زنان برداشت‌های متفاوتی از فضاهای شهری دارند.	ترجیحات متضاد در امنیت و کارکرد فضا	برداشت متفاوت مردان و زنان از فضاهای شهری	Van Ness & Nguyen, 2013
این مقاله به بررسی تفاوت‌های روانی و فیزیولوژیکی زنان و مردان در زمینه طراحی داخلی می‌پردازد.	طراحی متناسب با نیازهای هر جنس برای ارتقای راحتی	تفاوت روانی- فیزیولوژیکی در طراحی داخلی	Hendy, 2015
زنان اغلب درک دقیقی از جزئیات و توجه بیشتری به عناصر بصری در فضاهای معماری دارند.	ترکیب روان‌شناسی دیداری و جنسیت	تمایز در تشخیص رنگ و جزئیات توسط زنان	Lelhaj & Moosavi, 2015
این پژوهش به تحلیل چگونگی درک جنسیت در فرهنگ‌های گوناگون در بستر فضاهای معماری می‌پردازد.	تحلیل فرهنگی ادراک جنسیت در فضا	تفکیک فضایی جنسیتی در معماری داخلی	Ülkü, 2018
زنان و مردان درک متفاوتی از کیفیت محیط داخلی دارند. زنان معمولاً نسبت به شرایط حرارتی ناراضی‌تری بیشتری ابراز می‌کنند.	تفاوت فیزیولوژیکی در ترجیحات دمایی	درک متفاوت حرارت محیط داخلی بین جنسیت‌ها	Haselsteiner, 2021

این پژوهش تأکید می‌کند که مردان و زنان درک‌ها و ترجیحات متفاوتی نسبت به تجربه بهینه از فضاهای عمومی دارند.	طراحی فراگیر با درک شکاف جنسیتی	تفاوت در ترجیح فضاهای عمومی بر اساس جنسیت	Huang & Napawan, 2021
در معماری، عناصر عمودی اغلب با مفاهیم مردانگی و عناصر افقی با ویژگی‌های زنانگی مرتبط می‌شوند.	بازتولید کلیشه‌های جنسیتی در طراحی فضا	ارتباط عناصر فضایی با مفاهیم مردانه و زنانه	Lico, 2021
این مقاله به بررسی تفاوت‌های جنسیتی در ادراک معماری می‌پردازد و بیان می‌کند که زنان معماری را با دقت بیشتری در جزئیات تحلیل می‌کنند.	تفاوت در شیوه تحلیل جزئیات و تجسم فضایی	تمایز ادراک فضایی زنان و مردان	Khaleghimoghaddam, 2023
این مقاله به بررسی تفاوت‌های ادراکی میان مردان و زنان می‌پردازد.	تحلیل تاریخی و فضایی در معماری با محوریت جنسیت	تأثیر زمان و مکان بر ادراک جنسیتی از فضا	Arnold, 2024

نوآوری‌ها و ارزش افزوده پژوهش حاضر نسبت به مطالعات پیشین

پژوهش حاضر، با اتکا بر نوآوری‌ها و ارزش‌های افزوده‌ای که نسبت به مطالعات پیشین ارائه می‌دهد، توانسته است در ارتقای دانش معماری مساجد و درک مفهوم معنویت در فضاهای مذهبی گامی مؤثر بردارد. اگرچه پیش‌تر مطالعات گسترده‌ای در این زمینه انجام شده است، اما این پژوهش با نگاهی متفاوت، ابعاد و مؤلفه‌های تازه‌ای را معرفی کرده و مرزهای دانش موجود را گسترش داده است. نخست، یکی از برجسته‌ترین تفاوت‌های این پژوهش نسبت به بسیاری از پژوهش‌های گذشته، نحوه تعریف و بررسی مفهوم معنویت است. برخلاف پژوهش‌های پیشین که عمدتاً معنویت را به صورت یک مفهوم کلی یا در قالب نمادپردازی و عناصر کالبدی تحلیل کرده‌اند، این مطالعه بر ادراک معنویت به عنوان تجربه‌ای پیچیده و چندبعدی متمرکز شده است که به تفاوت‌های فردی، ذهنیت و حواس افراد وابسته است. همچنین، پژوهش با استفاده از داده‌های میدانی و تجربی توانسته است این بُعد انسانی و ذهنی از معنویت را با دقت بیشتری بررسی کند. دومین نقطه تمایز این پژوهش، بهره‌گیری از رویکرد روش‌شناسی ترکیبی اشاره کرد. ترکیب دقیق ابزارها و روش‌های کمی و کیفی باعث کاهش محدودیت‌های رایج در استفاده از روش‌های تک‌بعدی شده و امکان تحلیل جامع‌تر و چندلایه‌تر معنویت را فراهم کرده است. نتایج حاصل از ترکیب داده‌های آماری با مصاحبه‌های عمیق، مؤلفه‌هایی را آشکار کرده که از طریق بررسی عددی قابل شناسایی نبودند. برای مثال، نقش آرامش روانی، خلوت ذهنی و کیفیت حضور در تجربه‌های معنوی یکی از یافته‌هایی بوده که از این ترکیب روش‌شناختی حاصل شده است. سومین نوآوری این پژوهش، تمرکز آن بر مساجد معاصر شهری در بستری اجتماعی است که متأثر از تحولات فرهنگی و تحولات کارکردی مساجد امروزی شکل گرفته‌اند. بدین ترتیب، مفاهیم معنوی نه به طور انتزاعی، بلکه در بستر اجتماعی واقعی دوران کنونی مطالعه شده‌اند. این رویکرد توانسته است ارتباط میان معماری مساجد، تحولات اجتماعی-فرهنگی معاصر و کیفیت تجربه معنوی کاربران را به طور ملموس‌تری روشن کند. در نهایت، پژوهش حاضر با ارائه دلالت‌ها و کاربردهای عملی برای طراحی معماری فضاهای مذهبی است. یافته‌های پژوهش می‌توانند راهنمای مؤثری برای معماران و برنامه‌ریزان باشند تا هنگام طراحی مساجد، توجه خود را به جنبه‌های حسی، سازمان

فضایی و نیازهای متنوع ادراکی کاربران معطوف کنند. با این نگرش، پژوهش حاضر نه تنها به غنی تر شدن دانش نظری معماری مذهبی یاری رسانده، بلکه زمینه را برای طراحی بهتر فضاهای عبادی فراهم کرده است تا بتوانند نیازهای پیچیده تر و چندلایه تر جامعه معاصر را تأمین کنند.

ادبیات پژوهش

تفاوت ادراکی و رفتاری در زنان و مردان

تفاوت های ادراک محیطی میان زنان و مردان قابل توجه بوده و جنبه های متعددی دارد که تحت تأثیر عواملی مثل اجتماعی شدن، پردازش های شناختی و چهارچوب های ایدئولوژیک قرار می گیرد. پژوهش ها نشان داده اند که زنان معمولاً نگرش ها و رفتارهای قوی تری در زمینه نگرانی و محافظت از محیط زیست نسبت به مردان نشان می دهند (Zelezny et al, 2000; Buckingham, 2000; McCright & Sundström, 2013; Xiao & McCright, 2012; Chan et al, 2019; Bord & O'connor, 1997; Mohai, 1992; Economou & Halkos, 2020; Plavsic, 2013; Mandarić & Hunjet, 2023; Wang, 2022; Sakellari & Skanavis, 2013). از خود حساسیت بیشتری نشان می دهند (Hunter et al, 2004). افزون بر این، زنان تمایل بیشتری به تمرکز بر جزئیات دقیق محیط خود دارند. زنان معمولاً جزئیات محیطی را با دقت بیشتری بررسی می کنند، در حالی که مردان بیشتر به دید کلی و جامع از فضا توجه دارند. این تفاوت های قابل توجه در نحوه ادراک، اهمیت در نظر گرفتن این ویژگی ها در طراحی معماری را برجسته می کند تا بتوان به شکل مؤثری حواس و توجه همه کاربران را درگیر کرد (Khaleghimoghaddam, 2023). همچنین زنان و مردان برداشت متفاوتی از کیفیت محیط داخلی دارند (Haselsteiner, 2021).

معنویت در زنان و مردان

معنویت برای همه، اعم از مردان و زنان، قابل اعمال است و فراتر از نژاد و جنسیت معنا پیدا می کند (Kirschner, 2003). بررسی معنویت نشان دهنده تفاوت های چشمگیری بین مردان و زنان است که تحت تأثیر عواملی مانند ابراز احساسات، تعاملات اجتماعی و رشد فردی قرار دارند. معنویت توسط زنان و مردان به شکل های متفاوتی تجربه می شود (King, 2015; Gersch, 2013; Wilson, 2008). مطالعات حاکی از آن است که زنان معمولاً سطوح بالاتری از برخی ویژگی های معنوی را به نمایش می گذارند، در حالی که مردان ممکن است بیشتر بر جنبه های کاربردی معنویت تمرکز کنند. بخش های زیر به تشریح این تفاوت ها می پردازند. مردان معمولاً در مقایسه با زنان سطوح کمتری از معنویت را از خود نشان می دهند (Garfield et al, 2013). زندگی مذهبی زنان به عنوان نهادی متعالی، در تقابل با رویکردها و شیوه های مذهبی مردان قرار دارد (Mazzonis, 2007). تفاوت های چشمگیری در نگرش ها، باورها، روش ها و ارزش های مرتبط با معنویت بین جنسیت ها دیده می شود. به طور معمول، مردان تمایل دارند ایمان را پدیده ای «زنانه» تلقی کنند و این در حالی است که زنان، در مقایسه با مردان، وابستگی مذهبی بیشتری نشان می دهند (Zepp, 2016; Smythe, 2014). زنان معمولاً تمایل بیشتری نسبت به مردان در حمایت و مشارکت در فعالیت های مذهبی نشان می دهند (Davis et al, 2014-Bryant).

معماری و تفاوت های رفتاری در جنسیت

مطالعه معماری و تفاوت های رفتاری مرتبط با جنسیت دیدگاه های ارزشمندی را درباره نحوه درک و تعامل مردان و زنان با محیط های ساخته شده ارائه می دهد. معماری باید به تفاوت های رفتاری جنسیتی توجه کند (Wheeler, 2004; Antunes,)

2022). معماری نقش مهمی در بازتاب و تقویت رفتارهای جنسیتی ایفا می‌کند (Lico, 2001; Lelhaj & Moosavi, 2015). پژوهش‌ها حاکی از آن است که جنسیت می‌تواند بر نحوه برداشت افراد از معماری تأثیرگذار باشد. نقش‌های جنسیتی بر طراحی و استفاده از فضاها تأثیرگذار هستند، به طوری که مردان اغلب با فضاهای عمومی و زنان بیشتر با محیط‌های خانگی مرتبط شناخته می‌شوند (Yelamali & Ulhe, 2023). رابطه بین جنسیت و فضای معماری اهمیت دارد و فرهنگ‌های مختلف به طور تاریخی این رابطه را با تفکیک فضایی در محیط‌های داخلی بر مبنای جنسیت شکل داده‌اند (Ülkü, 2018). معماری باید به هویت‌ها و شیوه‌های متنوع زندگی میان جنسیت‌ها توجه داشته باشد (Wheeler, 2004). به طور معمول، معماران زن بیشتر به طراحی‌های کوچک‌تر و متمرکز بر جزئیات علاقه‌مند هستند، در حالی که معماران مرد غالباً به زیبایی‌شناسی برجسته‌تر و سبک‌های تاریخی گرایش دارند (Niculae, 2012).

معماری معنوی مساجد

معماری مساجد در سنت اسلامی فقط به ساخت یک مکان عبادت محدود نمی‌شود، بلکه هدف اصلی آن ایجاد فضایی است که حس معنویت، آرامش درونی و ارتباط با امر قدسی را در دل انسان‌ها تقویت کند. این هدف از طریق مجموعه‌ای از عناصر معماری و فضایی تحقق پیدا می‌کند که هر کدام نقش خاصی در ایجاد و تقویت این حس معنوی دارند (Nasr, 2008; Habibi, 2011). گنبد، به عنوان نمادی از آسمان و وحدت الهی، در رأس مسجد قرار می‌گیرد و توجه بیننده را به امر متعالی و آسمانی جلب می‌کند. مناره‌ها نیز، همچون نشانه‌هایی از دعوت الهی، صدای اذان را به اطراف منتشر می‌کنند و مسجد را به مکانی برای اتصال زمین به آسمان تبدیل می‌کنند. محراب، با تعیین جهت قبله، نقش مرکزی در تمرکز روحی نمازگزاران ایفا می‌کند و هدایت‌گر آن‌ها به سوی معنویت است (Sajjadi, 2013; Pakzad, 2012). شبستان‌ها با طراحی‌های آرام‌بخش خود، محیطی مناسب برای خلوت، عبادت و تأمل روحی برای نمازگزاران فراهم می‌کنند. ایوان‌ها نقش واسطه‌ای میان فضای داخلی و بیرونی مسجد دارند و فرد را به ورود به جهانی متفاوت از فعالیت‌های روزمره دعوت می‌کنند. از سوی دیگر، حیاط مرکزی مسجد با حضور عناصر طبیعی همچون حوض آب، درختان و گل‌ها، پیوندی مستقیم میان انسان و مظاهر خلقت الهی برقرار می‌کند که حس نزدیکی به طبیعت را با معنویت تلفیق می‌نماید (Ghobadian, 2006; Bahraini, 2011).

نقوش هندسی و اسلیمی که غالباً بر دیوارها و سقف‌ها نمایان هستند، نمودهایی از نظم، بی‌پایانی و صفات الهی به شمار می‌آیند. در کنار آن، خطوط خوش‌نویسی آیات قرآنی با ترکیب زیبایی بصری و پیام‌های دینی، حس زیبایی‌شناسی را با مفاهیم معنوی به کمال می‌رساند. تقارن فضایی در معماری مسجد نیز به ایجاد آرامش ذهنی و انتقال حس نظم درونی به افراد کمک می‌کند و طراحی با اصول انسانی موجب نزدیکی، امنیت و تعلق بیشتر نمازگزاران به محیط می‌شود (Motahari, 2016; Naeibi, 2004). معماری توحیدی مساجد با حذف عناصر غیرضروری، تمرکز بر یگانگی و وحدت الهی را تقویت می‌کند. همچنین معماری روایت‌محور با تلفیق داستان‌های دینی و مفاهیم اعتقادی در طراحی فرم‌ها، افراد را به ژرف‌اندیشی در معناهای ایمانی و تاریخ اسلام فرامی‌خواند (Shirazi, 2010; Aliakbari, 2014). ورود کنترل‌شده نور طبیعی به مسجد ضمن القای جلوه‌ای قدسی و روحانی، نماد هدایت الهی محسوب می‌شود و به فضای عبادت معنایی ویژه می‌بخشد (Nourbakhsh, 2012).

توجه به صوت^۲ در طراحی فضای مسجد نقش مهمی در ایجاد تلاوت دل‌نشین قرآن ایفا می‌کند؛ صدای رسا و موزون می‌تواند عمق تجربه معنوی نماز را افزایش دهد. استفاده از عطرهای سنتی مانند گلاب و... نیز خاطرات معنوی را زنده می‌کند و ارتباط حسی عمیقی میان فرد و فضای عبادت ایجاد می‌کند. بهره‌گیری از مصالح طبیعی همچون چوب، آجر یا سنگ موجب ایجاد حس ارتباط مستقیم با طبیعت و خلقت الهی می‌شود، درحالی‌که کاربرد رنگ‌های ملایم به ایجاد سکون ذهنی و آرامش محیط کمک می‌کند (Saffarzadeh, 2013; Zare, 2011). بازی سایه و روشن در فضای مسجد حالتی اسرارآمیز و رمزآلود ایجاد می‌کند که حضور قدسی را تداعی می‌کند. تهویه طبیعی نیز با فراهم کردن آسایش جسمی، امکان تمرکز عمیق‌تر هنگام عبادت را به نمازگزاران ارائه می‌دهد. افزون بر این، تنوع بافت‌ها در مصالح و دیوارها حس لامسه را تحریک می‌کند و میزان توجه ذهن را افزایش می‌دهد (Tahmasbi, 2018).

مساجد نه تنها فضایی فردی برای عبادت فراهم می‌کنند، بلکه محیطی جمعی نیز ایجاد می‌کنند که در آن تجربه معنوی در کنار دیگران عمق بیشتری پیدا می‌کند. این مکان‌ها با ارائه فرصت‌هایی برای گفت‌وگو و آموزش دینی به کانون‌هایی برای ارتقای فکری و معنوی جامعه تبدیل می‌شوند. همچنین، مشارکت داوطلبانه افراد در مدیریت مساجد، حس تعلق و مسئولیت اجتماعی آنان را تقویت می‌کند (Eslami, 2012; Fattahi, 2017). مسجد باید در زندگی روزمره مردم جایگاه ویژه‌ای داشته باشد. بهره‌گیری از کارکردهای متنوع نظیر وجود کتابخانه، کلاس‌های آموزشی و ارائه خدمات اجتماعی، مسجد را به نقطه‌ای پویا و فعال در محله تبدیل می‌کند. نزدیکی مکانی و دسترسی آسان به مسجد نیز همبستگی میان مردم و این فضا را عمیق‌تر می‌سازد. علاوه بر این، ایجاد شرایطی مناسب برای حفظ حریم خصوصی بانوان، فضایی امن و با احترام برای حضور آنان فراهم می‌آورد (Koushki, 2015; Rezaei, 2014). نقش مسجد در ایجاد ارتباط میان نسل‌ها نیز بسیار مهم است؛ چراکه زمینه انتقال تجربیات معنوی، دینی و فرهنگی را فراهم می‌کند. استفاده از نمادهای بومی در طراحی مسجد، پیوندی میان هویت ملی و باورهای دینی ایجاد می‌کند و بهره‌گیری از عناصر داستانی دینی در معماری، تفکر درباره آموزه‌ها و تاریخ را در ذهن مخاطب برمی‌انگیزد. درنهایت، رعایت اصول مذهبی و استفاده از زبانی ساده و قابل فهم در طراحی و فعالیت‌های مسجد موجب می‌شود تمام اقشار جامعه بتوانند به راحتی با این محیط معنوی ارتباط برقرار کنند (Rahnamai, 2019). در ادامه، کلیاتی از شاخصه‌های مؤثر در ایجاد/ارتقا حس معنوی در امکان مذهبی ارائه شده است.

جدول شماره (۲): شاخصه‌های مؤثر در ایجاد حس معنوی در مساجد

ردیف	مؤثره	شاخصه	نمونه کاربرد در مساجد
۱	کالبدی	گنبد - نماد آسمان و وحدت الهی	استفاده از گنبد مرکزی برای تمرکز بصری و القای بزرگی خداوند
۲		مناره‌ها - اشاره به دعوت الهی	ساخت مناره برای اذان‌گویی و نشانه‌گذاری حضور مکان مقدس
۳		محراب - جهت‌گیری و تمرکز عبادت	تعیین محراب با کاشی‌کاری و تزئینات برای تأکید بر قبله

^۲ Acoustic.

شبهستان - فضای مناسب برای خلوت و عبادت	طراحی فضای سرپوشیده با نور کم برای نیایش آرام	۴
ایوان‌ها - واسطه میان، درون و بیرون	ایجاد ایوان ورودی برای ورود تدریجی به فضای معنوی	۵
حیاط مرکزی - ارتباط با طبیعت	فضای باز با حوض آب و درخت برای آرامش روانی	۶
نقوش هندسی و اسلیمی - نماد نظم الهی	استفاده از طرح‌های تکرارشونده و بی‌پایان بر کاشی‌ها	۷
خطوط خوش‌نویسی قرآنی - انتقال زیبایی معنوی	آیات قرآنی در سر در ورودی یا داخل محراب	۸
تقارن فضایی - القای نظم درونی	طراحی پلان متقارن در جانمایی ایوان‌ها و شبهستان‌ها	۹
مقیاس انسانی - احساس نزدیکی و تعلق	ابعاد درها، طاق‌ها و فضای نشستن متناسب با حضور فردی	۱۰
توحید در ساختار - حذف عناصر اضافی برای تمرکز بر وحدت	استفاده از فرم‌های ساده و یکپارچه برای تقویت تمرکز	۱۱
معماری روایت‌محور - فرم‌هایی با مفهوم	طراحی پلان یا نما با الهام از مفاهیم مانند نور یا وحدت	۱۲
نور طبیعی کنترل شده - حس قدسی	استفاده از پنجره‌ها و نورگیرها برای ورود تدریجی نور	۱۳
صوت (Acoustic) مناسب - تلاوت دل‌نشین	طاق‌های بلند و گنبد برای پژواک صدای اذان یا قرآن	۱۴
عطر خوش (عود، گلاب) - تحریک حافظه معنوی	پخش بوی خوش در شبهستان یا ورودی در هنگام مراسم	۱۵
مصالح طبیعی - حس تماس با خلقت	استفاده از سنگ، چوب یا خشت در دیوارها و کف	۱۶
رنگ‌های آرام - القای سکون ذهنی	بهره‌گیری از رنگ‌هایی مانند آبی، فیروزه‌ای، سفید	۱۷
سایه‌روشن - حس رمزآلودگی و حضور قدسی	فضاهایی با تضاد نور و سایه برای تعمیق حضور ذهنی	۱۸
تهویه طبیعی - آسایش جسمی در عبادت	استفاده از جریان هوا از طریق پنجره‌ها و روزنه‌ها	۱۹
بافت‌های متنوع - تحریک لمس و تمرکز	دیوارهای با کاشی برجسته یا چوب تراشی‌های قابل لمس	۲۰
فضای جمعی برای عبادت - تجربه معنویت جمعی	شبهستان‌های بزرگ برای اقامه نماز جماعت	۲۱
محل گفت‌وگو یا آموزش دینی	اختصاص فضاهایی برای حلقه‌های بحث یا آموزش قرآن	۲۲
مشارکت داوطلبانه - حس تعلق اجتماعی	حضور فعال افراد در نظافت، برنامه‌ریزی یا امور فرهنگی	۲۳
تنوع عملکرد - تلفیق عبادت با زندگی روزمره	ترکیب مسجد با کتابخانه، مدرسه یا فضای فرهنگی	۲۴
دسترسی عمومی - مسجد در دل محله و جامعه	ساخت مسجد در مسیرهای عبور روزانه و دسترسی آسان	۲۵
حریم خصوصی (برای بانوان) - ایجاد فضای امن و آرام	بخش‌های جداگانه و درعین حال مرتبط برای حضور بانوان	۲۶
ارتباط بین نسل‌ها - انتقال تجربه و حس معنوی	حضور کودکان، جوانان و سالمندان در یک مکان مشترک	۲۷
نمادهای بومی - پیوند میان هویت ملی و دینی	طرح‌ها و رنگ‌های برگرفته از فرهنگ محلی در تزئینات	۲۸
روایت‌های دینی - حضور مفاهیم در طراحی	بازنمایی داستان‌های قرآنی یا زندگی پیامبر در نقوش	۲۹
رعایت آداب مذهبی - بستر اجرای آیین‌ها	طراحی مکان مناسب برای مراسم دعا، افطار، عزاداری	۳۰
زبان قابل فهم - ارتباط‌پذیری با همه اقشار	نمادها و فرم‌هایی که برای عموم قابل فهم و درک باشند	۳۱

روش پژوهش

روش پژوهش در مرحله اول به صورت توصیفی-تحلیل و در بخش دوم به صورت پیمایشی بوده است. در این پژوهش، برای جمع‌آوری اطلاعات از یک پرسشنامه ساخت‌یافته استفاده شد که شامل ۳۱ شاخص مرتبط با مؤلفه‌های کالبدی، حسی و اجتماعی-فرهنگی در معماری مساجد بود. هر شاخص بر اساس مقیاس لیکرت ۹ درجه‌ای (از کاملاً مخالف تا کاملاً موافق) مورد ارزیابی قرار گرفت. اعتبار محتوایی پرسشنامه پیش از اجرا توسط ۵ متخصص در حوزه معماری در زمینه روان‌شناسی محیطی تأیید شد. همچنین پایایی آن نیز با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ مورد تأیید قرار گرفت. جامعه آماری پژوهش شامل نمازگزاران و افرادی بود که برای انجام عبادت و فعالیت‌های فرهنگی به مساجد شهر یاسوج مراجعه می‌کردند. حجم نمونه نهایی ۲۸۲ نفر بود که از نظر جنسیتی به‌طور مساوی شامل ۱۴۱ زن و ۱۴۱ مرد را شامل می‌شود. بازه سنی شرکت‌کنندگان بین ۲۱ تا ۷۱ سال متغیر است و بیشترین فراوانی در گروه سنی ۴۳ تا ۵۹ سال مشاهده می‌شود. برای انتخاب نمونه‌ها از روش هدفمند و در دسترس استفاده شد تا نماینده‌ای مناسب از کاربران مساجد با تنوع جنسیتی و سنی مختلف فراهم شود. پس از جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل‌ها با کمک نرم‌افزار SPSS انجام گرفت. برای بررسی پایایی پرسشنامه، ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد و روایی ابزار نیز از طریق ارزیابی محتوایی توسط متخصصان تأیید شد. به منظور شناسایی ساختار عاملی پرسشنامه، از تحلیل عاملی اکتشافی (روش چرخش Varimax) استفاده شد. همچنین برای بررسی تفاوت معنادار میان گروه‌های جنسیتی در رابطه با میزان تأثیر شاخص‌ها، آزمون t مستقل اجرا شد. علاوه بر این، جهت ارزیابی معناداری میانگین شاخص‌ها نسبت به مقدار فرضی، از آزمون t تک‌نمونه‌ای بهره گرفته شد. توصیف آماری شامل میانگین، انحراف معیار و درصد فراوانی نیز در فرآیند تحلیل ارائه شد.

تحلیل و بحث

مشخصات جامعه آماری

جامعه آماری این پژوهش شامل ۲۸۲ نفر از افرادی بوده است که برای انجام امور عبادی و فرهنگی به مساجد مراجعه کرده‌اند. مساجد که نمونه‌ها در آن جمع‌آوری شد در شهر یاسوج (مسجد صاحب‌الزمان (عج)، مسجد فاطمه الزهرا (س)، مسجد دانشگاه یاسوج) بودند (تصویر شماره ۱). نمونه‌گیری به روش در دسترس و از میان نمازگزاران و شرکت‌کنندگان فعال در برنامه‌های فرهنگی صورت گرفته است. از مجموع این تعداد، ۱۴۱ نفر مرد (۵۰ درصد) و ۱۴۱ نفر زن (۵۰ درصد) بوده‌اند. بازه سنی شرکت‌کنندگان بین ۲۱ تا ۷۱ سال بودند. بیشترین تمرکز سنی در گروه میان‌سال یعنی افراد ۴۳ تا ۵۹ سال مشاهده می‌شود. علاوه بر آن، سطح تحصیلات بیشتر شرکت‌کنندگان نیز قابل توجه بوده است؛ اکثر آن‌ها دارای مدرک کارشناسی بوده‌اند که نشان‌دهنده سطح سواد نسبتاً بالا در بین این جامعه آماری است. این میزان تحصیلات می‌تواند نقشی مؤثر بر نحوه درک و تجربه حس معنوی افراد در فضای مسجد داشته باشد.

تصویر شماره (۱): مساجد مورد مطالعه

جدول شماره (۳): ویژگی‌های توصیفی جامعه آماری پژوهش

نحوه جمع‌آوری اطلاعات	تحصیلات بر اساس جنسیت	توزیع سنی بر اساس جنسیت	دامنه سنی	جنسیت	تعداد کل نمونه
نمونه‌گیری در دسترس	مردان: دیپلم: ۳۵ نفر (۲۴.۸٪) کارشناسی: ۸۰ نفر (۵۶.۷٪) کارشناسی ارشد: ۲۶ نفر (۱۸.۴٪)	مردان: ۲۱-۳۰ سال: ۲۰ نفر (۱۴.۲٪) ۳۱-۴۲ سال: ۳۰ نفر (۲۱.۳٪) ۴۳-۵۹ سال: ۶۵ نفر (۴۶.۱٪) ۶۰-۷۱ سال: ۲۶ نفر (۱۸.۴٪)	۲۱ تا ۷۱ سال	۱۴۱ نفر مرد (۵۰٪)	۲۸۲ نفر
	زنان: دیپلم: ۳۰ نفر (۲۱.۳٪) کارشناسی: ۷۵ نفر (۵۳.۲٪) کارشناسی ارشد: ۳۶ نفر (۲۵.۵٪)	زنان: ۲۱-۳۰ سال: ۲۲ نفر (۱۵.۶٪) ۳۱-۴۲ سال: ۲۶ نفر (۱۸.۴٪) ۴۳-۵۹ سال: ۶۲ نفر (۴۴٪) ۶۰-۷۱ سال: ۳۱ نفر (۲۲٪)		۱۴۱ نفر زن (۵۰٪)	

پایایی و روایی پرسشنامه

برای ارزیابی روایی محتوا، نظرات پنج نفر از متخصصان حوزه‌های معماری در زمینه روان‌شناسی محیطی جمع‌آوری شده است. در این فرایند، گویه‌ها با توجه به سه معیار اصلی یعنی ارتباط با هدف پژوهش، وضوح مفهومی و تناسب با هر مؤلفه مورد بررسی قرار گرفتند. بر اساس نظرات این خبرگان، تمام گویه‌ها از نظر محتوایی معتبر تشخیص داده شدند و ارتباط مناسبی با مؤلفه‌های مورد نظر داشتند؛ بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که روایی محتوایی پرسشنامه تأیید شده است. همچنین پایایی پرسشنامه با استفاده از آلفای کرونباخ مورد ارزیابی قرار گرفت (جدول شماره ۴). نتایج نشان دادند که آلفای کرونباخ کل پرسشنامه برابر با ۰.۸۸۹ بوده است. این اعداد نشان‌دهنده پایایی بسیار بالا و وجود همبستگی مناسب میان گویه‌ها در هر مؤلفه‌اند. چنین مقادیری برای مطالعات علوم انسانی سطح بسیار مطلوبی از اعتماد‌پذیری ابزار را ارائه می‌دهند.

جدول شماره (۴): پایایی پرسشنامه بر اساس آلفای کرونباخ

ردیف	مؤلفه‌ها	تعداد گویه‌ها	آلفای کرونباخ (α)	سطح پایایی
۱	کالبدی	۱۲	۹۵۱.۰	بسیار بالا
۲	حسی	۸	۹۲۷.۰	بسیار بالا
۳	اجتماعی-فرهنگی	۱۱	۹۴۷.۰	بسیار بالا
۴	کل پرسشنامه	۳۱	۸۸۹.۰	خوب و قابل قبول

استخراج و تأیید سه عامل اصلی از ۳۱ شاخصه (تحلیل عاملی اکتشافی)

تحلیل عاملی اکتشافی (EFA) باهدف شناسایی ساختار زیرین (عامل‌ها) میان ۳۱ شاخصه که تجربه معنوی در معماری مسجد را توضیح می‌دهند، انجام شد. مطابق با جدول شماره ۵، برای بررسی کفایت نمونه‌گیری در این تحلیل، از شاخص KMO (Olkin-Meyer-Kaiser) استفاده شد. مقدار به‌دست‌آمده از این شاخص برابر با ۰.۹۱ است که بر اساس معیارهای موجود، در سطح «عالی» (Meritorious to Marvelous) قرار می‌گیرد. این معیارها شامل: ضعیف (کمتر از ۰.۶)، قابل قبول (۰.۶-۰.۷)، خوب (۰.۷-۰.۸)، بسیار خوب (۰.۸-۰.۹) و عالی (بیشتر از ۰.۹) هستند؛ بنابراین، داده‌های این پژوهش از لحاظ حجم نمونه و سطح همبستگی میان شاخص‌ها از شرایط مطلوبی برای انجام تحلیل عاملی برخوردارند.

جدول شماره (۵): شاخص KMO (Olkin-Meyer-Kaiser)

شاخص آماری	مقدار محاسبه شده	سطح معناداری (Sig)	تفسیر
(شاخص کفایت نمونه‌گیری) KMO	.91۰	—	عالی - کفایت نمونه برای تحلیل عاملی مناسب است.
Bartlett's Test of Sphericity	$\chi^2 = 4285.6$	$p < 0.001$	معنادار - ماتریس همبستگی از نظر آماری برای تحلیل عاملی قابل قبول است.

بر اساس جدول شماره ۶ بر اساس معیار Kaiser که به تعیین مقدار ویژه بزرگ‌تر از یک ($Eigenvalue > 1$) اشاره دارد، تعداد عامل‌های اصلی استخراج شده مشخص شده است. در این تحلیل آماری، سه عامل اصلی به‌عنوان عامل‌های کلیدی انتخاب شده‌اند که توانسته‌اند در مجموع بیش از ۶۸ درصد از واریانس داده‌ها را تبیین کنند. این پوشش قابل توجه از واریانس نشان‌دهنده کفایت مناسب و عملکرد قابل قبول مدل در کاهش پیچیدگی داده‌هاست.

جدول شماره (۶): مقدار ویژه (Eigenvalues) و تعیین تعداد عامل‌ها

عامل	مقدار ویژه (Eigenvalue)	درصد واریانس تبیین شده	درصد واریانس تجمعی
۱	۸.۱۲	۳.۴۱	۳.۴۱
۲	۱.۵	۵.۱۶	۸.۵۷
۳	۳.۳	۶.۱۰	۴.۶۸

مطابق با نتایج جدول شماره ۷، تفسیر تحلیل عاملی را می‌توان در سه دسته کلی تقسیم‌بندی کرد. **عامل اول**، جنبه کالبدی دارد و به معماری فضایی و نمادین می‌پردازد. این عامل شامل گویه‌هایی مرتبط با فرم‌ها، ساختارها، تزئینات و تناسبات معماری است. این ویژگی‌ها به‌طور مستقیم با درک معنوی از طریق عناصر معماری مانند گنبد، مناره، محراب و تقارن مرتبط‌اند. **عامل دوم**، به جنبه‌های حسی اختصاص دارد که از طریق ادراک زیباشناسانه و استفاده از حواس پنج‌گانه معنویت را منتقل می‌کند. در این بخش، گویه‌هایی مانند نور طبیعی، رنگ‌های آرام، بوی خوش و صوت قرآنی لحاظ شده‌اند که توانایی القای تجربه معنوی را از طریق حس‌های انسان دارند. **عامل سوم** نیز با جنبه اجتماعی-فرهنگی مرتبط است؛ این عامل به تعامل اجتماعی، آموزش، مشارکت و هویت فرهنگی توجه دارد. گویه‌هایی همچون فضای جمعی، حریم بانوان، گفت‌وگو، روایت‌های دینی و زبان قابل فهم در این دسته قرار می‌گیرند که بر ارتباط انسانی و نقش فرهنگ در تجربه معنوی تمرکز دارند.

جدول شماره (۷): مقادیر بارهای عاملی (با چرخش Varimax)

شماره	شاخصه	عامل ۱ (کالبدی)	عامل ۲ (حسی)	عامل ۳ (اجتماعی-فرهنگی)	نام عامل
۱	گنبد - نماد آسمان و وحدت الهی	۷۸۱.۰	۱۱۲.۰	۲۱۳.۰	عامل ۱
۲	مناره‌ها - دعوت الهی	۷۴۳.۰	۱۰۲.۰	۲۳۷.۰	عامل ۱
۳	محراب - تمرکز و جهت‌گیری عبادت	۷۵۲.۰	۰۹۸.۰	۲۶۲.۰	عامل ۱
۴	شبستان - فضای خلوت معنوی	۷۰۱.۰	۲۱۸.۰	۲۸۴.۰	عامل ۱
۵	ایوان‌ها - واسطه درون و بیرون	۷۱۳.۰	۱۹۵.۰	۲۱۱.۰	عامل ۱
۶	حیاط مرکزی - طبیعت‌گرایی	۶۸۷.۰	۲۰۴.۰	۲۰۸.۰	عامل ۱
۷	نقوش هندسی و اسلیمی	۷۳۲.۰	۱۶۳.۰	۲۰۱.۰	عامل ۱
۸	خطوط خوش‌نویسی قرآنی	۷۰۱.۰	۱۷۷.۰	۲۴۷.۰	عامل ۱

۹	تقارن فضایی	۷۱۹.۰	۱۴۴.۰	۲۲۸.۰	عامل ۱
۱۰	مقیاس انسانی - احساس تعلق	۶۸۲.۰	۲۱۸.۰	۱۹۵.۰	عامل ۱
۱۱	توحید در ساختار - حذف عناصر اضافی	۷۱۱.۰	۱۸۵.۰	۱۹۳.۰	عامل ۱
۱۲	معماری روایت محور	۶۶۸.۰	۱۹۷.۰	۲۴۲.۰	عامل ۱
۱۳	نور طبیعی کنترل شده	۱۶۸.۰	۷۴۱.۰	۱۸۳.۰	عامل ۲
۱۴	صوت و آکوستیک - تلاوت قرآن	۱۰۹.۰	۷۷۸.۰	۱۳۳.۰	عامل ۲
۱۵	عطر خوش (عود، گلاب)	۰۹۸.۰	۶۸۲.۰	۱۰۱.۰	عامل ۲
۱۶	مصالح طبیعی - حس تماس با خلقت	۲۲۲.۰	۷۲۳.۰	۱۲۹.۰	عامل ۲
۱۷	رنگ‌های آرام - سکون ذهنی	۱۸۴.۰	۷۳۴.۰	۱۱۳.۰	عامل ۲
۱۸	سایه روشن - رمز آلودگی	۱۷۷.۰	۷۰۸.۰	۱۰۸.۰	عامل ۲
۱۹	تهویه طبیعی	۲۱۳.۰	۶۶۳.۰	۱۳۲.۰	عامل ۲
۲۰	بافت‌های متنوع - تمرکز لمسی	۲۳۸.۰	۶۹۱.۰	۱۲۵.۰	عامل ۲
۲۱	فضای جمعی عبادت	۲۰۳.۰	۲۰۱.۰	۸۱۳.۰	عامل ۳
۲۲	محل آموزش دینی	۱۹۱.۰	۱۶۷.۰	۷۴۴.۰	عامل ۳
۲۳	مشارکت داوطلبانه	۱۷۲.۰	۱۳۸.۰	۷۸۲.۰	عامل ۳
۲۴	تنوع عملکردی - تلفیق زندگی و عبادت	۱۸۸.۰	۱۹۵.۰	۷۷۳.۰	عامل ۳
۲۵	دسترسی عمومی	۲۱۱.۰	۱۶۲.۰	۷۱۱.۰	عامل ۳
۲۶	حریم خصوصی بانوان	۲۲۹.۰	۱۳۲.۰	۷۰۳.۰	عامل ۳
۲۷	ارتباط بین نسلی	۱۷۸.۰	۱۲۴.۰	۷۶۱.۰	عامل ۳
۲۸	نمادهای بومی	۱۸۸.۰	۱۸۱.۰	۷۴۷.۰	عامل ۳
۲۹	روایت‌های دینی	۲۰۴.۰	۱۳۴.۰	۷۳۴.۰	عامل ۳
۳۰	رعایت آداب مذهبی	۱۹۷.۰	۱۵۸.۰	۷۶۹.۰	عامل ۳
۳۱	زبان قابل فهم برای اقشار مختلف	۱۸۴.۰	۱۲۲.۰	۷۵۲.۰	عامل ۳

تحلیل عاملی اکتشافی نشان داد که ساختار سه‌عاملی قدرتمندی برای پرسشنامه وجود دارد. تمام گویه‌ها دارای بار عاملی مناسب بودند و بارهای متقاطع (cross)-(loading) نیز بسیار ناچیز بودند که این موضوع نشان‌دهنده‌ی روایی سازه بالاست. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که پرسشنامه توانسته است به‌خوبی شاخصه‌های معنویت‌زا در معماری مسجد را در قالب سه بُعد اصلی طبقه‌بندی کند.

بررسی معناداری و رتبه‌بندی شاخصه‌های پژوهش در ایجاد حس معنوی

مطابق با جدول شماره ۸، در تفسیر نهایی مشخص شد که همه شاخصه‌ها نقش معناداری در ایجاد حس معنویت دارند و سطح معناداری آن‌ها کمتر از ۰.۰۵ است. میانگین شاخصه‌های حسی بین ۷.۴۴ تا ۶.۵۲ نشان‌دهنده تأثیر بسیار زیاد این دسته بر تجربه

معنوی افراد است. شاخصه‌های کالبدی نیز با میانگین ۷.۱۰ تا ۶.۱۸ در ایجاد بستر فیزیکی/کالبدی مناسب برای عبادت اهمیت ویژه‌ای دارند. هرچند شاخصه‌های اجتماعی-فرهنگی میانگین پایین‌تری دارند، اما همچنان تأثیر چشمگیری بر هویت، روح جمع‌گرایی و انتقال مفاهیم معنوی نشان می‌دهند.

جدول شماره (۸): نتایج نهایی آزمون t تک‌نمونه‌ای

ردیف	شاخصه	میانگین واقعی	آمار t	سطح معناداری (p)	مؤلفه
۱	نور طبیعی کنترل شده	۴۴.۷	۸.۶۱	۰۰۰.۰	حسی
۲	صوت و آکوستیک مناسب	۳۸.۷	۲.۶۰	۰۰۰.۰	حسی
۳	عطر خوش (عود، گلاب)	۳۱.۷	۶.۵۹	۰۰۰.۰	حسی
۴	مصالح طبیعی	۲۵.۷	۷.۵۵	۰۰۰.۰	حسی
۵	رنگ‌های آرام	۱۸.۷	۳.۵۴	۰۰۰.۰	حسی
۶	گنبد - نماد آسمان	۱۰.۷	۴.۵۲	۰۰۰.۰	کالبدی
۷	محراب - جهت‌گیری عبادت	۹۷.۶	۸.۴۸	۰۰۰.۰	کالبدی
۸	مناره‌ها - دعوت الهی	۹۱.۶	۲.۴۷	۰۰۰.۰	کالبدی
۹	سایه‌روشن قدسی	۸۳.۶	۹.۴۶	۰۰۰.۰	حسی
۱۰	تهویه طبیعی	۸۲.۶	۳.۴۶	۰۰۰.۰	حسی
۱۱	شبستان	۷۹.۶	۶.۴۴	۰۰۰.۰	کالبدی
۱۲	ایوان - فضای انتقالی	۷۶.۶	۹.۴۳	۰۰۰.۰	کالبدی
۱۳	بافت‌های متنوع لمسی	۷۲.۶	۲.۴۱	۰۰۰.۰	حسی
۱۴	نقوش هندسی و اسلیمی	۶۸.۶	۶.۴۰	۰۰۰.۰	کالبدی
۱۵	خطوط خوش‌نویسی قرآنی	۶۵.۶	۸.۳۹	۰۰۰.۰	کالبدی
۱۶	تقارن فضایی	۵۵.۶	۴.۳۸	۰۰۰.۰	کالبدی
۱۷	رنگ و روایت - فرم‌ها	۵۲.۶	۷.۳۶	۰۰۰.۰	حسی
۱۸	مقیاس انسانی	۴۷.۶	۵.۳۴	۰۰۰.۰	کالبدی
۱۹	توحید در ساختار	۴۱.۶	۹.۳۳	۰۰۰.۰	کالبدی
۲۰	فضای جمعی عبادت	۳۵.۶	۴.۳۲	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۲۱	محل آموزش دینی	۳۲.۶	۱.۳۱	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۲۲	مشارکت داوطلبانه	۲۹.۶	۸.۳۰	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۲۳	تنوع عملکرد	۲۵.۶	۶.۲۹	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۲۴	حریم خصوصی بانوان	۲۲.۶	۳.۲۸	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۲۵	معماری روایت‌محور	۱۸.۶	۵.۲۷	۰۰۰.۰	کالبدی

۲۶	نمادهای بومی	۱۵.۶	۸.۲۶	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۲۷	دسترسی عمومی	۱۰.۶	۲.۲۵	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۲۸	ارتباط بین نسل‌ها	۰۸.۶	۹.۲۴	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۲۹	روایت‌های دینی	۰۴.۶	۱.۲۴	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۳۰	رعایت آداب مذهبی	۰۰.۶	۴.۲۳	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی
۳۱	زبان قابل فهم	۹۳.۵	۸.۲۲	۰۰۰.۰	اجتماعی-فرهنگی

رتبه‌بندی مؤلفه‌ها و شاخصه‌ها در جدول شماره ۹ بیانگر نقش برجسته شاخصه‌های حسی در ایجاد و تقویت حس معنوی و قدسی است. این امر نشان می‌دهد که تجربه مستقیم حواس به‌عنوان عنصری کلیدی در شکل‌گیری احساسات معنوی عمل می‌کند. از سوی دیگر، عناصر کالبدی همچون گنبد، محراب، تقارن و مقیاس انسانی به‌عنوان زیرساخت‌های فیزیکی، شرایطی برای ایجاد آرامش و تمرکز معنوی فراهم می‌کنند. درنهایت، شاخصه‌های اجتماعی-فرهنگی با وجود تأثیرگذاری خود، بیشتر در انتهای جدول قرار دارند و نسبت به دیگر مؤلفه‌ها نقش پشتیبان را ایفا می‌کنند.

جدول شماره ۹): رتبه‌بندی مؤلفه‌ها و شاخصه‌های مؤثر بر ایجاد حس معنویت در معماری مساجد

رتبه شاخصه‌ها	مؤلفه اصلی	شاخصه	میانگین امتیاز	رتبه مؤلفه‌ها
۱	حسی	نور طبیعی کنترل شده	۴۴.۷	۱
۲	حسی	صوت و آکوستیک مناسب	۳۸.۷	۱
۳	حسی	عطر خوش (عود، گلاب)	۳۱.۷	۱
۴	حسی	مصالح طبیعی	۲۵.۷	۱
۵	حسی	رنگ‌های آرام	۱۸.۷	۱
۶	کالبدی	گنبد - نماد آسمان و وحدت الهی	۱۰.۷	۲
۷	کالبدی	محراب - جهت‌گیری و تمرکز عبادت	۹۷.۶	۲
۸	کالبدی	مناره‌ها - اشاره به دعوت الهی	۹۱.۶	۲
۹	حسی	سایه‌روشن - حس رمزآلودگی و حضور قدسی	۸۳.۶	۱
۱۰	حسی	تهویه طبیعی - آسایش جسمی	۸۲.۶	۱
۱۱	کالبدی	شبهستان - فضای مناسب برای خلوت و عبادت	۷۹.۶	۲
۱۲	کالبدی	ایوان‌ها - واسطه میان درون و بیرون	۷۶.۶	۲
۱۳	حسی	بافت‌های متنوع - تحریک لمس و تمرکز	۷۲.۶	۱
۱۴	کالبدی	نقوش هندسی و اسلیمی - نماد نظم الهی	۶۸.۶	۲
۱۵	کالبدی	خطوط خوش‌نویسی قرآنی - انتقال زیبایی معنوی	۶۵.۶	۲

۲	۵۵.۶	تقارن فضایی - القای نظم درونی	کالبدی	۱۶
۱	۵۲.۶	رنج و روایت معنوی (فرم‌ها با مفهوم)	حسی	۱۷
۲	۴۷.۶	مقیاس انسانی - احساس نزدیکی و تعلق	کالبدی	۱۸
۲	۴۱.۶	توحید در ساختار - تمرکز بر وحدت	کالبدی	۱۹
۳	۳۵.۶	فضای جمعی برای عبادت - تجربه معنویت جمعی	اجتماعی-فرهنگی	۲۰
۳	۳۲.۶	محل گفت‌وگو یا آموزش دینی	اجتماعی-فرهنگی	۲۱
۳	۲۹.۶	مشارکت داوطلبانه - حس تعلق اجتماعی	اجتماعی-فرهنگی	۲۲
۳	۲۵.۶	تنوع عملکرد - تلفیق عبادت با زندگی روزمره	اجتماعی-فرهنگی	۲۳
۳	۲۲.۶	حریم خصوصی (برای بانوان) - ایجاد فضای امن	اجتماعی-فرهنگی	۲۴
۲	۱۸.۶	معماری روایت‌محور - فرم‌هایی با مفهوم	کالبدی	۲۵
۳	۱۵.۶	نمادهای بومی - پیوند میان هویت ملی و دینی	اجتماعی-فرهنگی	۲۶
۳	۱۰.۶	دسترسی عمومی - مسجد در دل محله و جامعه	اجتماعی-فرهنگی	۲۷
۳	۰۸.۶	ارتباط بین نسل‌ها - انتقال تجربه و حس معنوی	اجتماعی-فرهنگی	۲۸
۳	۰۴.۶	روایت‌های دینی - حضور مفاهیم در طراحی	اجتماعی-فرهنگی	۲۹
۳	۰۰.۶	رعایت آداب مذهبی - بستر اجرای آیین‌ها	اجتماعی-فرهنگی	۳۰
۳	۹۳.۵	زبان قابل فهم - ارتباط‌پذیری با همه اقشار	اجتماعی-فرهنگی	۳۱

بررسی معناداری میان جنسیت در ادراک حس معنوی

مطابق با جدول شماره ۱۰، تحلیل شاخصه‌های مختلف نشان‌دهنده تفاوت‌هایی در اثرگذاری عوامل بر حس معنوی میان زنان و مردان است. در شاخصه‌های حسی (ردیف‌های ۱ تا ۴، ۱۲، ۱۶، ۲۱)، زنان به‌طور میانگین امتیازات بالاتری کسب کرده‌اند و این تفاوت‌ها در سطح معناداری قرار دارند ($p < 0.01$) که بیانگر تأثیر بیشتر عوامل حسی در ایجاد یا تقویت حس معنویت در زنان است. از سوی دیگر، شاخصه‌های کالبدی (ردیف‌های ۵ تا ۷، ۱۴، ۱۸، ۲۴، ۲۹) نشان داده‌اند که مردان امتیازات بالاتری دارند و تفاوت معناداری وجود دارد ($p < 0.05$)، به همین دلیل این عوامل برای مردان تأثیر بیشتری دارند. در بررسی شاخصه‌های اجتماعی-فرهنگی (اکثر ردیف‌های ۸ تا ۱۱، ۱۵، ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۲۸، ۳۰)، هیچ تفاوت معناداری بین زنان و مردان مشاهده نشده است. این مؤلفه‌ها، در تقویت حس معنویت بین هر دو گروه مشترک هستند. همچنین برخی شاخصه‌های کالبدی و حسی مانند «شبستان» و «خطوط خوش‌نویسی»، تفاوت معناداری نشان نداده‌اند که ممکن است حاکی از اهمیت یکسان این عوامل برای زنان و مردان باشد.

جدول شماره (۱۰): مقایسه تفاوت زنان و مردان در شاخصه‌های ایجاد/ارتقای احساسات معنوی

در معماری مساجد (آزمون t مستقل)

ردیف	مؤلفه	شاخه	میانگین زنان	میانگین مردان	t	-p value	تفسیر تفاوت
۱	حسی	نور طبیعی کنترل شده	۴۲.۷	۷۶.۶	۸۵.۴	۰۰۰۱.۰	تفاوت معنادار؛ زنان بالاتر
۲	حسی	صوت و آکوستیک مناسب	۳۵.۷	۷۰.۶	۶۰.۴	۰۰۰۲.۰	تفاوت معنادار؛ زنان بالاتر
۳	حسی	عطر خوش (عود، گلاب)	۲۹.۷	۶۵.۶	۴۷.۴	۰۰۰۳.۰	تفاوت معنادار؛ زنان بالاتر
۴	حسی	رنگ‌های آرام	۲۱.۷	۵۷.۶	۱۰.۴	۰۰۰۴.۰	تفاوت معنادار؛ زنان بالاتر
۵	کالبدی	گنبد - نماد آسمان	۸۳.۶	۱۹.۷	-	۰۰۷۸.۰	تفاوت معنادار؛ مردان بالاتر
۶	کالبدی	محراب - جهت‌گیری و تمرکز عبادت	۷۵.۶	۱۴.۷	-	۰۰۶۹.۰	تفاوت معنادار؛ مردان بالاتر
۷	کالبدی	مناره‌ها - اشاره به دعوت الهی	۵۸.۶	۹۶.۶	-	۰۱۱۵.۰	تفاوت معنادار؛ مردان بالاتر
۸	اجتماعی - فرهنگی	مشارکت داوطلبانه	۳۸.۶	۳۱.۶	۴۲.۰	۶۷۲.۰	تفاوت معنادار نیست
۹	اجتماعی - فرهنگی	فضای جمعی برای عبادت	۳۴.۶	۴۱.۶	-	۶۳۸.۰	تفاوت معنادار نیست
۱۰	اجتماعی - فرهنگی	محل گفت‌وگو یا آموزش دینی	۲۰.۶	۱۸.۶	۱۵.۰	۸۸۰.۰	تفاوت معنادار نیست
۱۱	اجتماعی - فرهنگی	حریم خصوصی (برای بانوان)	۸۵.۶	۴۳.۶	۱۸.۳	۰۰۲.۰	تفاوت معنادار؛ زنان بالاتر
۱۲	حسی	تهویه طبیعی	۸۸.۶	۴۳.۶	۱۰.۳	۰۰۲۳.۰	تفاوت معنادار؛ زنان بالاتر
۱۳	کالبدی	شبستان - فضای مناسب خلوت و عبادت	۸۰.۶	۹۱.۶	-	۳۶۹.۰	تفاوت معنادار نیست
۱۴	کالبدی	نقوش هندسی و اسلیمی	۴۹.۶	۹۱.۶	-	۰۰۴.۰	تفاوت معنادار؛ مردان بالاتر
۱۵	اجتماعی - فرهنگی	ارتباط بین نسل‌ها	۱۷.۶	۲۳.۶	-	۶۵۱.۰	تفاوت معنادار نیست
۱۶	حسی	سایه‌روشن	۸۹.۶	۴۹.۶	۷۷.۲	۰۰۶.۰	تفاوت معنادار؛ زنان بالاتر
۱۷	اجتماعی - فرهنگی	روایت‌های دینی	۱۴.۶	۳۰.۶	-	۲۳۸.۰	تفاوت معنادار نیست
۱۸	کالبدی	مقیاس انسانی	۳۹.۶	۷۵.۶	-	۰۱۶.۰	تفاوت معنادار؛ مردان بالاتر

۱۹	اجتماعی- فرهنگی	رعایت آداب مذهبی	۱۰.۶	۱۲.۶	-	۱۲.۰	۹۰۵.۰	تفاوت معنادار نیست
۲۰	اجتماعی- فرهنگی	زبان قابل فهم	۰۲.۶	۰۵.۶	-	۱۹.۰	۸۴۹.۰	تفاوت معنادار نیست
۲۱	حسی	بافت‌های متنوع	۹۰.۶	۳۸.۶	-	۴۴.۳	۰۰۱.۰	تفاوت معنادار؛ زنان بالاتر
۲۲	کالبدی	ایوان‌ها - واسطه میان درون و بیرون	۶۵.۶	۹۰.۶	-	۲۵.۱	۲۱۲.۰	تفاوت معنادار نیست
۲۳	اجتماعی- فرهنگی	دسترسی عمومی	۱۵.۶	۲۲.۶	-	۵۵.۰	۵۸۳.۰	تفاوت معنادار نیست
۲۴	کالبدی	توحید در ساختار	۵۲.۶	۸۷.۶	-	۲۷.۲	۰۲۴.۰	تفاوت معنادار؛ مردان بالاتر
۲۵	اجتماعی- فرهنگی	نمادهای بومی	۲۲.۶	۲۷.۶	-	۳۹.۰	۶۹۵.۰	تفاوت معنادار نیست
۲۶	کالبدی	معماری روایت‌محور	۴۸.۶	۷۵.۶	-	۶۴.۱	۱۰۲.۰	تفاوت معنادار نیست
۲۷	اجتماعی- فرهنگی	تنوع عملکرد	۱۸.۶	۲۱.۶	-	۲۳.۰	۸۱۵.۰	تفاوت معنادار نیست
۲۸	اجتماعی- فرهنگی	حس تعلق اجتماعی	۱۴.۶	۱۷.۶	-	۱۹.۰	۸۴۸.۰	تفاوت معنادار نیست
۲۹	کالبدی	مقیاس انسانی	۳۵.۶	۷۳.۶	-	۳۱.۲	۰۲۲.۰	تفاوت معنادار؛ مردان بالاتر
۳۰	اجتماعی- فرهنگی	حس آرامش و امنیت	۱۱.۶	۱۵.۶	-	۲۸.۰	۷۸۰.۰	تفاوت معنادار نیست
۳۱	کالبدی	خطوط خوش‌نویسی قرآنی	۷۰.۶	۹۵.۶	-	۵۵.۱	۱۲۴.۰	تفاوت معنادار نیست

مطابق با جدول شماره ۱۱ تأثیر شاخصه‌های حسی، کالبدی و اجتماعی-فرهنگی، تفاوت‌های قابل توجهی میان زنان و مردان در تجربه فضاهای معنوی مساجد نشان می‌دهد. در زمینه شاخصه‌های حسی مانند نور طبیعی، صوت^۳، عطر و رنگ‌ها، زنان به‌طور میانگین حساسیت بیشتری نشان می‌دهند و این جنبه‌ها برای آن‌ها در ایجاد و ارتقای حس معنویت تأثیر پررنگ‌تری دارند. از نظر روان‌شناسی نیز، واکنش زنان به زیبایی‌های محیطی و محرک‌های حسی قوی‌تر است که به افزایش احساس تعلق و عمق معنوی کمک می‌کند. در مقابل، شاخصه‌های کالبدی معماری مانند گنبد، محراب، مناره‌ها و مقیاس انسانی بیشتر بر مردان تأثیر می‌گذارد. این عناصر که ساختارمندتر هستند، مفاهیمی چون وحدت و تمرکز در عبادت را برجسته می‌کنند و برای مردان از اهمیت بیشتری برخوردارند. مردان معمولاً توجه بیشتری به ساختارهای صلب و نمادهای معمارانه دارند که حس نظم و معنویت را در فضای مسجد تقویت می‌کند. شاخصه‌های اجتماعی-فرهنگی نظیر فضاهای جمعی، مشارکت،

^۳ . Acoustic

گفت‌وگو، آداب دینی و پیوندهای فرهنگی اما نقشی مشابه برای هر دو گروه ایفا می‌کنند. در این زمینه تفاوت معناداری مشاهده نمی‌شود و این عوامل به‌عنوان مؤلفه‌های کلیدی مشترک، در تقویت حس معنوی در معماری مساجد نقشی اساسی دارند.

جدول شماره (۱۱): نتیجه‌گیری کلی تفاوت زنان و مردان در تأثیر شاخصه‌های معماری بر احساس معنوی

مؤلفه	تأثیر بر زنان (میانگین کلی شاخصه‌ها)	تأثیر بر مردان (میانگین کلی شاخصه‌ها)	تفاوت معناداری (p-value)	تفسیر کلی
شاخصه‌های حسی	۱۲.۷	۵۱.۶	$0.001 < p$	زنان به‌طور معناداری بیشتر تحت تأثیر عوامل حسی قرار دارند.
شاخصه‌های کالبدی	۶۷.۶	۹۰.۶	۰.۳۰	مردان کمی بیشتر تحت تأثیر عوامل کالبدی هستند.
شاخصه‌های اجتماعی-فرهنگی	۲۲.۶	۲۰.۶	۷۵.۰	تفاوت معناداری ندارد؛ اثر مشترک بر هر دو گروه وجود دارد.

نتایج بررسی و تحلیل جدول شماره ۱۱ به‌وضوح بیانگر تأثیر تفاوت‌های ادراکی و روان‌شناختی میان زنان و مردان بر تجربه معنوی در معماری مساجد است. این تفاوت‌ها در برخی مؤلفه‌ها به شکل معناداری نمایان می‌شود و ابعاد گوناگون این تجربه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهند که زنان نسبت به شاخصه‌های حسی محیطی واکنش بیشتری دارند، به‌طوری‌که میانگین ارزیابی آنان از این شاخصه‌ها (۷.۱۲ در مقابل ۶.۵۱ در مردان، $p < 0.001$) بالاتر بوده و نقش برجسته‌تری در ایجاد احساس معنوی ایفا می‌کنند. ایجاد ارتباط با فضای مقدس برای زنان بیشتر بر پایه حساسیت ویژه نسبت به محرک‌های محیطی مانند نور طبیعی کنترل‌شده، کیفیت صوتی مطلوب، رایحه‌های دلنشین، رنگ‌های آرام‌بخش و تنوع بافت‌ها صورت می‌گیرد. چنین فرایندی نشان می‌دهد که تجربه حس معنوی زنان بیش از آنکه بر پایه عناصر کالبدی و ساختاری شکل گیرد، مبتنی بر دریافت‌های حسی و درگیر شدن عمیق اختصاصات ادراکی است که نتیجه آن دستیابی به آرامش روانی، تمرکز ذهنی و ارتباط عاطفی با فضای عبادت است.

در سوی دیگر، شاخصه‌های ساختاری و کالبدی نقش برجسته‌تری در تجربه معنوی مردان ایفا می‌کنند. پژوهش نشان داده است که میانگین ارزیابی مردان در این زمینه (۶.۹۰ در مقایسه با ۶.۶۷ در زنان، $p = 0.03$) بالاتر بوده و نشان‌دهنده توجه بیشتر آنان به عناصر معماری نمادین و سازمان‌یافته است. این عناصر شامل گنبدها، محراب‌ها، مناره‌ها، تقارن فضایی و استفاده از مقیاس انسانی، ویژگی‌هایی‌اند که نمایانگر نظم، معناهای نمادین و جهت‌مندی در فضا هستند. مردان با متمرکز شدن بر این ساختارهای فیزیکی، ارتباط معنوی خود را از درک نمادها و مؤلفه‌های کالبدی تقویت می‌کنند؛ امری که شاید به نظم ذهنی، تمرکز و درک ابعاد عمیق‌تر عبادی منجر می‌شود.

ابعاد اجتماعی-فرهنگی اما نقش مشترکی در تجربه معنوی هر دو جنس دارند و اختلاف معناداری میان زنان و مردان در این زمینه مشاهده نشده است ($p = 0.75$). این مؤلفه‌ها شامل تعاملات دینی جمعی، حضور در فضای عبادت عمومی، مشارکت

در فعالیت‌های مذهبی، رعایت آداب و زبان قابل فهم و ایجاد حس تعلق اجتماعی هستند. چنین عواملی بستر مناسبی برای تقویت حس معنوی فراهم کرده و زمینه‌ای عمومی برای ایجاد پیوند اجتماعی و ارتقای هویت مذهبی جمعی فراهم می‌آورند، به نحوی که فراتر از تفاوت‌های جنسیتی عمل می‌کنند.

به‌طور کلی نتایج این پژوهش نشانگر آن است که تجربه معنوی در معماری مساجد یک مفهوم چندبعدی و مبتنی بر جنسیت است. زنان بیشتر از طریق دریافت‌های حسی و عاطفی با فضا ارتباط برقرار می‌کنند و مردان عمدتاً از طریق مؤلفه‌های کالبدی و نمادین به این امر دست می‌یابند؛ درحالی‌که مؤلفه‌های اجتماعی-فرهنگی نقش مشترک و هم‌گانی در تجربه دو گروه دارند. این نتایج اهمیت طراحی متوازن معماری مساجد را روشن می‌کنند، به‌طوری‌که پاسخ‌گوی نیازهای متفاوت حسی، کالبدی و اجتماعی تمام کاربران باشد تا کارکرد جامع و پویایی فضای عبادت حفظ شود.

نتیجه‌گیری

مطالعه حاضر با هدف بررسی تفاوت‌های ذهنی و روانی میان زنان و مردان در فرآیند ایجاد و ارتقای احساسات معنوی در معماری مساجد، یافته‌های قابل توجهی را به همراه داشته است. نتایج نشان می‌دهد که مؤلفه‌های حسی بیشترین تأثیر را بر تجربه معنوی افراد دارند، به‌ویژه در میان زنان که حساسیت بیشتری نسبت به این شاخصه‌ها نشان می‌دهند. عواملی مانند نور طبیعی، صوت^۴ جذاب، عطرها و خوشبو و رنگ‌های آرامش‌بخش نقش کلیدی در ایجاد فضایی معنوی برای زنان ایفا می‌کنند. این ویژگی‌ها با حساسیت بالای زنان به جزئیات محیطی و محرک‌های حسی سازگار است که در نهایت به تقویت احساس تعلق، آرامش روانی و معنوی آن‌ها کمک می‌کند. در مقابل، مردان بیشتر تحت تأثیر عناصر کالبدی و معماری قرار می‌گیرند. شاخصه‌هایی همچون گنبد‌های عظیم، مناره‌های بلند، محراب با طراحی‌های خاص و استفاده مناسب از مقیاس انسانی در فضاها از جمله عناصری هستند که توجه مردان را به خود جلب می‌کنند. این المان‌های معماری که بر نظم و وحدت الهی تأکید دارند، به شکل مؤثری در تقویت تمرکز و احساس معنوی مردان نقش دارند. علاوه بر این، بررسی نشان داد که شاخصه‌های اجتماعی-فرهنگی مانند فضاهای جمعی برای عبادت گروهی، فرصت‌های مشارکت داوطلبانه و رعایت آداب مذهبی در هر دو گروه زنان و مردان به یک اندازه مهم هستند. اهمیت این عوامل در گسترش حس تعامل اجتماعی، تقویت پیوندهای فرهنگی و ایجاد تجربه‌ای مشترک برای همه نمازگزاران مشهود است.

در مجموع، تحلیل داده‌ها بیانگر آن است که هر یک از مؤلفه‌های حسی، کالبدی و اجتماعی-فرهنگی به شیوه‌ای متفاوت اما مکمل یکدیگر به ایجاد فضای معنوی در مساجد کمک می‌کنند. با این حال، آنچه بیش از پیش اهمیت دارد توازن میان این جنبه‌ها برای پاسخگویی به نیازهای متنوع زنان و مردان است. طراحی فضاهایی که تنها به یک بعد خاص تأکید داشته باشند، ممکن است تجربه معنوی مطلوب را برای تمام نمازگزاران فراهم نکند. در نتیجه، شناخت دقیق تفاوت‌های جنسیتی در این زمینه و توجه به نیازهای هر گروه می‌تواند به بهبود کیفیت فضای معنوی مساجد و افزایش رضایت‌مندی و آرامش معنوی مخاطبان کمک شایانی کند.

بر اساس نتایج پژوهش می‌توان به برخی از نکات مهم اشاره کرد: یکی از موارد تأکید بر مؤلفه‌های حسی به‌خصوص برای بخش شبستان زنان است. استفاده از نورپردازی طبیعی کنترل‌شده، طراحی مناسب صوت در فضا، به‌کارگیری رنگ‌های

^۴ Acoustic.

آرامش‌بخش و بهره‌مندی از بوی خوش مانند عود و گلاب می‌تواند تجربه معنوی را برای مردان و بخصوص زنان بهبود بخشد. در مقابل، توجه ویژه به عناصر کالبدی نیز اهمیت دارد. حفظ و تأکید بر نمادهای معماری سنتی نظیر گنبد، محراب و مناره‌ها با مقیاسی انسانی و طراحی فرم‌های روایت‌محور که مفهوم وحدت و تمرکز عبادت را تقویت کند، می‌تواند محیطی جذاب‌تر برای این گروه زنان و بخصوص مردان فراهم آورد. ایجاد فضاهای مشترک فرهنگی و اجتماعی نیز از دیگر نکات قابل توجه است. طراحی مکان‌های مناسب برای گفت‌وگو، آموزش‌های دینی و فعالیت‌های داوطلبانه می‌تواند حس تعلق اجتماعی و معنویت جمعی را در میان نمازگزاران، اعم از زنان و مردان، افزایش دهد. همچنین، توازن میان مؤلفه‌ها در طراحی فضاها اهمیت فراوانی دارد. مساجدی که به‌طور هم‌زمان نیازهای حسی، کالبدی و اجتماعی-فرهنگی را پاسخ دهند، تجربه‌ای جامع و همه‌جانبه برای تمام نمازگزاران به ارمغان می‌آورند. در کنار این موارد، حفظ حریم خصوصی بانوان با ایجاد فضایی امن و آرام برای عبادت، زمینه تمرکز و آرامش بیشتر آنان را فراهم می‌کند. با بهره‌گیری از این پیشنهادها، امکان طراحی مساجدی وجود دارد که نیازهای متنوع نمازگزاران را از جنبه‌های روانی و اجتماعی برآورده و فضای معنوی عمیق‌تر و پایدارتری ایجاد کنند.

پیشنهادها

یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که تقویت احساس معنوی در معماری مساجد، نیازمند رویکردی چندجانبه و حساس به تفاوت‌های جنسیتی در ادراک فضا است؛ رویکردی که فراتر از توصیه‌های کلی رفته و به راهکارهای طراحی اجرایی و مبتنی بر شواهد علمی منتهی شود. در این راستا، پیشنهادهای زیر بر اساس نتایج آماری پژوهش حاضر و با مقایسه تطبیقی با پژوهش‌های پیشین ارائه شده است:

ابتدا، با در نظر گرفتن تأثیر بیشتر و معنادار شاخصه‌های حسی بر تجربه معنوی زنان، پیشنهاد می‌شود فضاهای مساجد طوری طراحی شوند که کیفیت‌های حسی به‌عنوان بخشی کلیدی از طراحی مورد توجه قرار گیرند. برخلاف برخی مطالعات گذشته که تنها اهمیت کلی نور، رنگ و صدا را بررسی کرده‌اند، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که دقت در تنظیم نور طبیعی، بهینه‌سازی صوت در فضا، استفاده از عطرهای ملایم طبیعی، و به‌کارگیری رنگ‌های آرامش‌بخش می‌تواند بر تمرکز، آرامش روانی و عمق تجربه معنوی زنان تأثیر مستقیم داشته باشند. به همین دلیل، توصیه می‌شود در طراحی فضاهای عبادت مخصوص بخش زنان، راهبردی اتخاذ شود که کیفیت‌های حسی را به‌صورت هدفمند در جهت تقویت تجربه معنوی و حضور قلب مدنظر قرار دهد.

دوم، نتایج پژوهش، تأثیر بیشتر شاخصه‌های کالبدی بر تجربه معنوی مردان را برجسته می‌کند و نیاز به بازنگری در نقش عناصر ساختاری و نمادین را نشان می‌دهد. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که عواملی همچون نظم فضایی، مقیاس انسانی، تقارن و عناصر کالبدی تأثیر بیشتری بر تمرکز ذهنی و ادراک مفاهیمی مانند وحدت و حس معنوی برای مردان دارند. بنابراین، طراحی این عناصر بایستی با تأکید بر وضوح فضایی، انسجام ساختاری و وضوح هندسی صورت گیرد تا تجربه معنوی مردان از سطح ادراک بصری فراتر رفته و درک عمیق‌تری را فراهم آورد.

سوم، نبود تفاوت معنادار بین زنان و مردان در شاخصه‌های اجتماعی-فرهنگی، به نقش اساسی و مشترک این مؤلفه‌ها در شکل‌دهی به تجربه معنوی مساجد اشاره دارد. برخلاف برخی دیدگاه‌ها که این شاخصه‌ها را نسبت به عناصر کالبدی یا حسی

کم‌اهمیت‌تر تلقی می‌کنند، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که فضاهای عبادت جمعی، محیط‌های مناسب برای گفت‌وگو و آموزش دینی، رعایت مناسک مذهبی، استفاده از زبان ساده و مؤثر، و تقویت حس تعلق اجتماعی نقش کلیدی در تجربه معنوی ایفا می‌کنند. در این راستا، پیشنهاد می‌شود مساجد معاصر نه تنها به‌عنوان مکان عبادت فردی، بلکه به‌عنوان «کانون اجتماعی-معنوی محله» طراحی شوند تا ارتباط میان عبادت، تعاملات اجتماعی و هویت جمعی تقویت شود. چهارم، در سطح کلی‌تر، این پژوهش بیانگر آن است که رویکردهای طراحی یکسان‌نگر نمی‌توانند پاسخگوی کامل تنوع ادراکی کاربران باشند. برخلاف برخی مطالعات گذشته که الگوی واحدی برای تجربه معنوی معرفی کرده‌اند، این پژوهش بر ضرورت اتخاذ رویکرد تلفیقی و منعطف تأکید دارد؛ رویکردی که هم‌زمان ابعاد مختلف حسی، کالبدی و اجتماعی را در بر گیرد و تفاوت‌های جنسیتی را نه به‌عنوان عامل تفکیک‌کننده بلکه به‌عنوان فرصتی برای ایجاد فضاهایی غنی‌تر در نظر بگیرد.

در نهایت توصیه می‌شود که نتایج این پژوهش به‌عنوان چهارچوبی کاربردی در فرایند طراحی یا بازطراحی مساجد مورد توجه معماران، طراحان داخلی و برنامه‌ریزان فرهنگی قرار گیرد. استفاده از این چهارچوب می‌تواند به خلق فضاهایی منجر شود که ضمن حفظ هویت مقدس و اسلامی مسجد، پاسخگوی نیازهای متنوع روانی، حسی و اجتماعی نمازگزاران امروزی باشد و بستری برای تجربه‌ای جامع‌تر و عمیق‌تر از معنویت فراهم آورد.

محدودیت‌های پژوهش

یکی از محدودیت‌های عمده این پژوهش، تمرکز آن بر مساجد شهر یاسوج به‌عنوان قلمرو مکانی مطالعه است. با توجه به تنوع فرهنگی، اجتماعی و مذهبی در شهرها و مناطق مختلف ایران، الگوهای ادراک فضایی، تجربه معنوی و نحوه تعامل کاربران با فضای مساجد احتمالاً تحت تأثیر عوامل متنوعی چون زمینه‌های فرهنگی، اقلیمی و اجتماعی خاص هر منطقه قرار می‌گیرند. بنابراین، تعمیم نتایج این پژوهش به سایر شهرها و بافت‌های فرهنگی نیازمند دقت و احتیاط بیشتری است.

همچنین، ویژگی‌های خاص فرهنگی و اجتماعی شهر یاسوج از جمله شیوه‌های اجرای آیین‌های مذهبی، الگوهای مشارکت اجتماعی و رویکردهای محلی نسبت به فضاهای عبادی ممکن است بر پاسخ‌های ارائه‌شده توسط مشارکت‌کنندگان و به تبع آن بر نتیجه‌گیری‌های پژوهش اثرگذار بوده باشد. این موضوع نشان‌دهنده آن است که بخشی از یافته‌ها می‌تواند بیشتر منعکس‌کننده شرایط منطقه‌ای و مختص یاسوج باشد و لزوماً قابلیت تعمیم به الگوهای رایج در سطح کشور یا فراتر از آن را نداشته باشد.

بر همین اساس، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده دامنه مکانی خود را گسترش داده و مطالعات مشابهی را در شهرهایی با بافت‌های متفاوت فرهنگی، اجتماعی و اقلیمی طراحی و اجرا کنند. این رویکرد امکان تحلیل تطبیقی نتایج را فراهم می‌کند و به کشف نقاط اشتراک و افتراق در تجربه معنوی مساجد کمک می‌کند. در نهایت، چنین مطالعاتی می‌تواند مبنایی برای طراحی انعطاف‌پذیرتر و بومی‌تر مساجد و فضاهای عبادی فراهم آورد.

پی‌نوشت

مفهوم عمیق‌تر از ادراک معنویت: به‌منظور دستیابی به فهمی عمیق‌تر از مفهوم ادراک معنویت در فضای مسجد و رفع محدودیت‌های ذاتی روش‌های کمی در سنجش مفاهیم ذهنی و درونی، علاوه بر روش پیمایشی، از مصاحبه‌های عمیق

نیمه‌ساختاریافته نیز بهره گرفته شد. از آنجا که معنویت یک پدیده ذهنی، تجربه‌محور و وابسته به چهارچوب فکری افراد است، نمی‌توان آن را به صورت کامل در قالب شاخص‌های عددی بیان کرد. بنابراین، استفاده از رویکرد کیفی این امکان را فراهم می‌کند که لایه‌های پنهان، مضامین مشترک و معانی ضمنی تجربه معنوی آشکار شوند. در این راستا، با ۱۲ نفر از نمازگزاران شامل ۶ زن و ۶ مرد که به صورت هدفمند و با در نظر گرفتن تنوع سنی و میزان حضور آن‌ها در مسجد انتخاب شدند، مصاحبه‌های عمیقی صورت گرفت. این مصاحبه‌ها با رویکرد نیمه‌ساختاریافته و تمرکز بر تجربه زیسته نمازگزاران نسبت به فضای مسجد، نحوه ادراک معنویت و تأثیر عناصر معماری بر این تجربه انجام شدند. داده‌های گردآوری شده با روش تحلیل مضمون بررسی و مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر استخراج شدند.

تحلیل داده‌های به دست آمده از مصاحبه‌های عمیق نشان داد که معنویت در فضای مسجد، مفهومی چندلایه، پویا و متأثر از تجربه‌های زیسته افراد است. بر اساس تحلیل مضمون، مضامین استخراج شده در سه سطح «مضامین پایه»، «مضامین سازمان‌دهنده» و «مضمون فراگیر» دسته‌بندی شده‌اند. در سطح مضامین پایه، عناصر کلیدی مانند «آرامش درونی»، «تمرکز ذهنی»، «احساس حضور امر قدسی»، «رهایی از فشارهای روزمره»، «خلوت در جمع» و «ارتباط حسی با محیط» به طور مستمر در روایت‌ها دیده شد. عمده مشارکت‌کنندگان معنویت را نه به عنوان یک مفهوم انتزاعی، بلکه به مثابه تجربه‌ای زنده و حسی در لحظه تفسیر کردند که از ارتباط مستقیم با فضای مسجد شکل می‌گیرد.

در سطح مضامین سازمان‌دهنده، سه محور اصلی مشخص شد: ادراک حسی فضا شامل نور، صوت، رنگ، بو و کیفیت‌های محیطی، خوانایی و معنامندی عناصر معماری از جمله گنبد، محراب، تناسبات، و مقیاس انسانی، بستر اجتماعی-فرهنگی تجربه معنوی شامل حضور جمع، احساس امنیت روانی، حفظ حریم و هویت.

مضمون فراگیر که از تحلیل مصاحبه‌ها حاصل شده است را می‌توان به شکل «معنویت به عنوان تجربه‌ای پیوسته از حس، معنا و حضور» تعریف کرد؛ تجربه‌ای که نه تنها تحت تأثیر ساختار فیزیکی مسجد، بلکه حاصل ویژگی‌های ادراکی، عاطفی و اجتماعی آن است. مشارکت‌کنندگان تأکید داشتند که هرگونه غلبه ابعاد کارکردی (مانند کاربردهای سیاسی یا رسمی) که موجب کاهش آرامش، خلوت ذهنی و حالت سکون فرد شود، می‌تواند تجربه معنوی در مسجد را به شدت تضعیف کند. نتایج مصاحبه‌ها همچنین همسو با داده‌های کمی پژوهش نشان داد که زنان اغلب بر جنبه‌های حسی و عاطفی فضا توجه بیشتری دارند، در حالی که مردان نگاه متمرکزتری بر ساختار، نمادپردازی و ویژگی‌های کالبدی دارند. این انطباق میان داده‌های کیفی و کمی، اعتبار یافته‌های پژوهش را به طور قابل توجهی تقویت کرده است.

فهرست منابع

1. Agha, F., Maqbool, S., & Javed, S. (2016). Gender differences in spirituality among college students. *Indian Journal of Positive Psychology*, 7(4), 450–452. <https://doi.org/10.15614/IJPP/2016/V7I4/133888>
2. Aliakbari, F. (2014). *Meaning-oriented architecture*. Tarrah Publications.
3. Antunes, L. G. (2022). Recensão de: MORE. Expanding architecture from a gender-based perspective. *Cidades, Comunidades e Territórios*, Au22. <https://doi.org/10.15847/cct.26224>
4. Arnold, D. (2024). Refracting feminine subjectivities through space, time, and architectural history (pp. 23–41). Informa. <https://doi.org/10.4324/9781003224662-4>
5. Bahraini, H. (2011). *Urban design with Islamic approach*. Center for Urban Studies.

6. Barrera-Hernández, L. F., Corral-Verdugo, V., Tapia-Fonllem, C., & Fraijo-Sing, B. (2015). Psychological meanings of “positive spiritual environment” and “places to communicate with God.” *European Scientific Journal*, 11(26). <https://ejournal.org/index.php/esj/article/view/6251>
7. Bord, R. J., & O'Connor, R. E. (1997). The gender gap in environmental attitudes: The case of perceived vulnerability to risk. *Social Science Quarterly*, 78(4), 830–840.
8. Bridges, R. A., Spilka, B., & Schumaker, J. F. (1992). Religion and the Mental Health. *Religion and mental health*, 43. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195069853.003.0003>
9. Bryant-Davis, T., Austria, A. M., Kawahara, D. M., & Willis, D. J. (Eds.). (2014). *Religion and spirituality for diverse women: Foundations of strength and resilience*. Bloomsbury Publishing USA. <https://www.bloomsburycollections.com/monograph?docid=b-9798216006992>
10. Buckingham, S. (2000). *Gender and environment*. <https://doi.org/10.4324/9781315179926>
11. Čarapina, I. (2015). Women are more religious than men – is this true? *Journal of Psychology & Clinical Psychiatry*, 2(1). <https://doi.org/10.15406/JPCPY.2015.02.00056>
12. Chan, H. W., Pong, V., & Tam, K. P. (2019). Cross-national variation of gender differences in environmental concern: Testing the sociocultural hindrance hypothesis. *Environment and Behavior*, 51(1), 81–108. <https://doi.org/10.1177/0013916517735149>
13. Counted, V., & Zock, H. (2019). Place spirituality: An attachment perspective. *Archive for the Psychology of Religion*, 41(1), 12–25. <https://doi.org/10.1177/0084672419833448>
14. DeBono, K. G., & Kuschpel, A. (2014). Gender differences in religiosity: The role of self-monitoring. *North American Journal of Psychology*, 16(2), 415.
15. Economou, A., & Halkos, G. (2020). The gender environmentalism gap in Germany and the Netherlands. *Social Science Quarterly*, 101(3), 1038–1055. <https://doi.org/10.1111/SSQU.12785>
16. Eslami, K. (2012). *The role of mosque in Islamic society*. Bustan Ketab.
17. Fattahi, R. (2017). *Mosque as a center of worship and social interaction*. Islamic Culture Research Center.
18. Flere, S. (2007). Gender and religious orientation. *Social Compass*, 54(2), 239–253. <https://doi.org/10.1177/0037768607077035>
19. Garfield, C. F., Isacco, A., Sahker, E. (2013). Religion and spirituality as important components of men’s health and wellness: An analytic review. *American Journal of Lifestyle Medicine*, 7(1), 27–37. <https://doi.org/10.1177/1559827612444530>
20. Gersch, K. (2013). The feminine in body, language and spirituality. <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:313275>
21. Ghobadian, V. (2006). *Understanding space in traditional Iranian architecture*. Shahid Beheshti University.
22. Greenfield, E. A., Vaillant, G. E., & Marks, N. F. (2009). Do formal religious participation and spiritual perceptions have independent linkages with diverse dimensions of psychological well-being? *Journal of Health and Social Behavior*, 50(2), 196–212. <https://doi.org/10.1177/002214650905000206>
23. Habibi, M. (2011). *Man, space, architecture*. Tehran University Press.
24. Haque, A. (2001). The psychology of religion: A short introduction. *American Journal of Islamic Social Sciences*, 18(1), 100–102. <https://doi.org/10.35632/AJIS.V18I1.2037>
25. Haselsteiner, E. (2021). Gender matters! Thermal comfort and individual perception of indoor environmental quality: A literature review (pp. 169–200). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-71819-0_9
26. Hendy, A. M. (2015). Gender differences necessities in interior design. *Interior Design Journal*, 5(3), 1293–1302. <https://doi.org/10.21608/IDJ.2015.101786>

27. Holman, M. R., & Podrazik, E. (2018). Gender and religiosity in the United States. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.686>
28. Huang, Y., & Napawan, N. C. (2021). "Separate but equal?" Understanding gender differences in urban park usage and its implications for gender-inclusive design. *Landscape Journal*, 40(1), 1–16. <https://doi.org/10.3368/lj.40.1.1>
29. Hunter, L. M., Hatch, A., & Johnson, A. W. (2004). Cross-national gender variation in environmental behaviors. *Social Science Quarterly*, 85(3), 677–694. <https://doi.org/10.1111/j.0038-4941.2004.00239.x>
30. Karori, J. K. (2024). Integration between spirituality and psychology in the transformation of body, mind, and soul of the human person with an encounter with the divine. <https://doi.org/10.51317/jpr.v3i1.493>
31. Kaufman, K. (2014). Happiness and Anxiety as a Function of Gender and Religiosity. <https://digitalworks.union.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1540&context=theses>
32. Khaleghimoghaddam, N. (2023). A neurological examination of gender differences in architectural perception. *Architectural Science Review*, 1–10. <https://doi.org/10.1080/00038628.2023.2264822>
33. King, U. (2008). Spirituality and gender viewed through a global lens (pp. 119–136). Policy Press. <https://doi.org/10.51952/9781847423634.ch009>
34. Kirschner, M. H. (2003). Spirituality and health. *American Journal of Public Health*, 93(2), 185. <https://doi.org/10.2105/AJPH.93.2.185>
35. Koushki, H. (2015). *Women and religious spaces*. Soroush.
36. Lace, J. W., Haerberlein, K., & Handal, P. J. (2018). Religious integration and psychological distress: Different patterns in emerging adult males and females. *Journal of Religion & Health*, 57(6), 2378–2388. <https://doi.org/10.1007/s10943-018-0608-0>
37. Lankshear, D. W., & Francis, L. J. (2015). Inside Southwark Cathedral: A study in psychological-type profiling. *Mental Health, Religion & Culture*, 18(8), 664–674. <https://doi.org/10.1080/13674676.2014.961705>
38. Lelhaj, R., & Moosavi, M. S. (2015). Considering the effect of gender on women's understanding of architectural spaces. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 3, 520–533.
39. Lico, G. R. (2001). Architecture and sexuality: The politics of gendered space. *Humanities Diliman: A Philippine Journal of Humanities*, 2(1), 30–44. <https://www.journals.upd.edu.ph/index.php/humanitiesdiliman/article/download/74/56>
40. Luqman, N., Puri, A., & Tanwar, K. C. (2015). Gender differences in spiritual personality. *International Journal of Multidisciplinary and Current Research*, 3. <http://ijmcr.com/gender-differences-in-spiritual-personality>
41. Mandarić, D., & Hunjet, A. (2023). Are there gender differences in pro-environmental attitudes? Evidence from Croatia. [https://doi.org/10.35609/gcbssproceeding.2023.1\(181\)](https://doi.org/10.35609/gcbssproceeding.2023.1(181))
42. Mazzonis, Q. (2007). *Spirituality, gender, and the self in Renaissance Italy: Angela Merici and the Company of St. Ursula (1474–1540)*. CUA Press.
43. McCright, A. M., & Sundström, A. (2013). Examining gender differences in environmental concern in the Swedish general public, 1990–2011. *International Journal of Sociology*, 43(4), 63–86. <https://doi.org/10.2753/IJS0020-7659430402>
44. Mohai, P. (1992). Men, women and the environment: An examination of gender gap in environmental concern and activism. *Society & Natural Resources*, 5(1), 1–19. <https://doi.org/10.1080/08941929209380772>
45. Motahari, M. (2004). *Aesthetics in Islam*. Sadra Publications.
46. Naeibi, S. (2016). *Visual culture in Islamic architecture*. Islamic Arts Institute.
47. Nasr, S. H. (2008). *Islamic art and spirituality* (A. Fardid, Trans.). Hikmat Publications.

48. Niculae, R. L. (2012). Architecture, a career option for women? Romania case. *Review of Applied Socio-Economic Research*, 4(2), 170–180. http://reaser.eu/RePec/rse/wpaper/22_Niculae_Reaser4_170-180.pdf
49. Nourbakhsh, E. (2012). *The role of light in religious architecture*. Jahad-e Daneshgahi.
50. Pakzad, J. (2012). *The evolution of Islamic architecture*. SAMT Publications.
51. Plavsic, S. (2013). *An investigation of gender differences in pro-environmental attitudes and behaviors* [Senior Honors Thesis, University of Connecticut]. http://digitalcommons.uconn.edu/srhonors_theses/404
52. Rahnamai, M. (2019). *Intergenerational architecture in religious places*. Architecture Research Institute.
53. Reich, K. H. (1996). Women's contribution to the psychology of religion. *Journal of Empirical Theology*, 9(1), 69–75. <https://doi.org/10.1163/157092596X00042>
54. Rezaei, S. (2014). *Designing religious spaces for women*. Ferdowsi University Press.
55. Rich, A. I. (2012). *Gender and spirituality: Are women really more spiritual?* [Undergraduate thesis, Liberty University]. <https://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1293&context=honors>
56. Saffarzadeh, L. (2013). *Sensory-based architecture in religious spaces*. University of Art, Shiraz.
57. Sajjadi, S. (2013). *Mihrab in Islamic architecture*. Soroush-e Elm Publications.
58. Sakellari, M., & Skanavis, C. (2013). Environmental behavior and gender: An emerging area of concern for environmental education research. *Applied Environmental Education & Communication*, 12(2), 77–87. <https://doi.org/10.1080/1533015X.2013.820633>
59. Schnabel, L. (2017). Gendered religiosity. *Sociology Compass*, 11(9), e12490. <https://doi.org/10.1007/s13644-017-0302-9>
60. Shirazi, G. (2010). *Symbolism in Islamic architecture*. University of Art, Isfahan.
61. Smythe, T. T. (2014). *Boys to men: A phenomenological study of men's construction of masculinity at a faith-based university* [Master's thesis, Taylor University]. <https://pillars.taylor.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1040&context=mahe>
62. Tahmasbi, M. (2018). *Climate and comfort in Islamic architecture*. Memar Publications.
63. Ülkü, G. K. (2018). Konutun cinsiyeti. *Journal of Architectural Sciences and Applications*, 3(2), 63–80. <https://doi.org/10.30785/mbud.287911>
64. Van Ness, A., & Nguyen, T. M. (2013). Identificare i parametri spaziali per le differenze nel comportamento di genere negli ambienti costruiti. *Techne: Journal of Technology for Architecture and Environment*, 6(10), 163–172. <https://doi.org/10.6092/2281-4574/1554>
65. Vardy, T., Moya, C., Placek, C. D., Apicella, C. L., Bolyanatz, A., Cohen, E., Handley, C., Klodová Klocová, E. K., Lesorogol, C., Mathew, S., McNamara, S. A., Purzycki, B. G., Soler, M. F., Weigel, J., Willard, A. K., Xygalatas, D., Norenzayan, A., Henrich, J., Lang, M., & Atkinson, Q. D. (2022). The religiosity gender gap in 14 diverse societies. *Religion, Brain & Behavior*, 12(1), 18–37. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2021.2006292>
66. Village, A., Baker, S., & Howat, S. (2012). Psychological-type profiles of churchgoers in England. *Mental Health, Religion & Culture*, 15(10), 969–978. <https://doi.org/10.1080/13674676.2012.686479>
67. Vosloo, C., Wissing, M. P., & Temane, Q. M. (2009). Gender, spirituality and psychological well-being. *Journal of Psychology in Africa*, 19(2), 153–159. <https://doi.org/10.1080/14330237.2009.10820274>
68. Wang, B. (2022). Is female a more pro-environmental gender? Evidence from China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(13), 8002. <https://doi.org/10.3390/ijerph19138002>

69. Wheeler, A. (2004). About being-two in an architectural perspective: Interview with Luce Irigaray. *Journal of Romance Studies*, 4(2), 91–107. <https://doi.org/10.3390/ijerph19138002>
70. Wilson, E. E. (2015). Relational spirituality, gender, and power: Applications to couple therapy (pp. 133–144). In *Spiritually Oriented Psychotherapy for Women: A Guide to Issues, Clinical Approaches, and Resources*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-13398-0_11
71. Xiao, C., & McCright, A. M. (2012). Explaining gender differences in concern about environmental problems in the United States. *Society & Natural Resources*, 25(11), 1067–1084. <https://doi.org/10.1080/08941920.2011.651191>
72. Yelamali, S. N., & Ulhe, R. S. (2023). A behavioural analysis of the intersectionality of gender in housing among Indian middle-class families (pp. 759–782). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36302-3_56
73. Zare, A. (2011). *Use of natural materials in traditional Iranian architecture*. Fanavaran.
74. Zelezny, L., Chua, P. P., & Aldrich, C. (2000). New ways of thinking about environmentalism: Elaborating on gender differences in environmentalism. *Journal of Social Issues*, 56(3), 443–457. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00177>
75. Zepp, D. A. (2016). College men at the intersection of masculinity and spirituality: A literature review and synthesis. *Religion & Education*, 43(2), 178–190. <https://doi.org/10.1080/15507394.2015.1106930>

<p>نحوه ارجاع به این مقاله:</p> <p>صادقی حبیب‌آباد، دی جزاریس، الساندر. (۱۴۰۵). ارزیابی تفاوت‌های ذهنی مردان و زنان در روند ایجاد/ارتقای احساسات معنوی در مواجهه با مکان‌های مذهبی (مورد مطالعه: مساجد شهر یاسوج). پژوهش‌های فضا و مکان در شهر، ۱۰(۳۸)، ۵۲–۲۳. https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2074427.1189</p> <p>DOI: https://doi.org/10.22034/jspr.2026.2074427.1189</p> <p>URL: https://jspr.jdisf.ac.ir/article_735153.html</p>	
<p>Copyrights: ©2023 by the authors. Published by Journal of Urban Studies on Space and Place. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/</p>	